

ੴ

ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਹਾਇ

ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੱਖ - ਸੰਖੇਪ ਵਿਵਰਨ

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ੨੮ ਕਬਿਤ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੂਪਾਂਤਰ :

ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ

ੴ
ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਹਾਇ

ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਸੰਖੇਪ ਵਿਵਰਨ

(ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ੨੮ ਕਬਿੱਤ)

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੂਪਾਂਤਰ:
ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ
ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ:
ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਮੈਨੇਜਰ 'ਸਤਿਜੁਗ'
ਸ੍ਰੀ ਜੀਵਨ ਨਗਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਰਸਾ (ਹਰਿਆਣਾ)

ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੱਖ -
ਸੰਖੇਪ ਵਿਵਰਨ
ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ
ਦੇ ੨੮ ਕਬਿੱਤ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੂਪਾਂਤਰ:
ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ
ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ

੧੯੮੮
ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ
ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ: ੨੦੧੫

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ:
ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਗਤ
ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ-141126
ਮੁੱਲ : 100 ਰੁਪਏ

Namdhari Sikhs :
A Brief Account
(As Narrated by Giani Gian Singh)

English Version:
Dr Harbhajan Singh

Renowned Sikh Historian
Giani Gian Singh Ji

First Edition : 1988
Second Edition: 2015

Published by
Vishav Namdhari Sangat
Sri Bhaini Sahib-141126
Price : Rs. 100/-

ਸਮਰਪਣ

ਉਹਨਾਂ

ਸਿਦਕੀ ਧਰਮ ਰਖਿਅਕ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ,
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਦੁਤੀ ਬਲੀਦਾਨ ਦੇ ਕੇ
ਧਰਮ ਅਤੇ ਦੇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਲਈ
ਸਾਡਾ ਪਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ।

*Dadicated to the
Memory of The Martyrs
The Protectors of Faith
And The Lovers of Motherland.*

Ram Singh has no pretention to be the saintly Fakir. He visits you attending by half a dozen horsemen, he is followed by scores of men on foot; he comes into your room surrounded by a Court like a prince. He and his people are dressed in exquisitely fine white clothes. (J.W. Macnabb, Commissioner Ambala, 4-11-1871.

ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੂਬਿਆਂ ਅਤੇ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੰਘਾਂ ਸਮੇਤ

ਭੂਮਿਕਾ

ਅੱਜ ਦੇ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਕੈਸਾ ਬਣੇਗਾ? ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕੈਸਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲਏਗੀ? ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੁਛ ਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕ੍ਰੀਬ ਇਕ ਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸੂਰਨ ਯੁਗ (ਸਤਿਜੁਗ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਕਰਕੇ ਵਿਖਾ ਦਿਤਾ ਸਾਨੂੰ ਨਿਸਚਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਿਣੀ ਹਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਓਸ ਸੁਨਹਿਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਪਾਤ੍ਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਾਂ।

ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਐਸੀ ਵਸਤੂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮਆਚਾਰਯ, ਜਾਂ ਪਿਤਾ ਪਿਤਾਮਹ ਬਾਰੇ ਅਦਭੁਤ ਗਿਆਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲੈ ਕੇ ਚਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਕੋਈ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਕੋਈ ਸੰਖੇਪ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਇਹ ੨੮ ਕਬਿੱਤ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਤਿ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਤਸਵੀਰ ਹਨ। ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਦੇ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਕਬਿੱਤਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸਰਵ ਪ੍ਰਥਮ ਹੈ।

ਆਰੰਭਿਕ ਕਬਿੱਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਤੀਸਕ ਬਰਸ ਤੈਂ ਜੋ ਬਿਦਿਤੇ ਮਹਾਨ ਹੈਂ।

ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਮਤ ੧੯੪੬ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਨੂੰ ਹੋਈ। ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਗੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਮਤ ੧੯੧੪ ਬਿ: ਦੀ ਵੈਸਾਖੀ ਤੇ ਪੰਜਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ, ਪੂਰਨ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਰਨਾ ਸਾਲ ੧੯੧੪ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੧੯੪੬ ਤਤਕ ੩੨ ਸਾਲ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਸੋ “ਤੀਸਕ ਬਰਸ” ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਠੀਕ ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਕਬਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਕਰੀਬ ਪਉਣੀ ਸਦੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਐਸਾ ਸੁੰਦਰ ਗੁੰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਲੇਖਕ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਅਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਦਾ ਰੋਚਕ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਉਪਮੇਜ ਅਤੇ ਉਪਮਾਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਐਸਾ ਸੋਹਣਾ ਕੀਤਾ ਹੈ

ਜਿਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਪਾਠਕ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਨ। ਪਰ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਤਮਾ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮਸਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਦਸਤਾਰ ਲਹਿ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪਹਿਲੇ ਕਬਿੱਤ ਦੇ ਆਖਰੀ ਬੰਦ ਵਿਚ ਲਿਖ ਦਿਤੀ ਹੈ।

ਏਕ ਦਸਤਾਰ ਕੇ ਉਤਾਰ ਬਿਨ ਔਰ ਗੀਤ
ਚਾਹੀਯਤ ਜੈਸੀ, ਤੈਸੀ ਤਿਨ ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ।

ਕਬਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹਤ, ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਨਾਇਕ ਦੀ ਉਪਮਾ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਆਕਰਸ਼ਕ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਘਟਨਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ।

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਦੀ ਉਪਮਾ ਸੁਣ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਗਏ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ, ਉਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਕਥਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਨਾਮ ਲਿਆ।

ਨੌਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਵੇਲੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤੌਖਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ ਤਦ ਅਸੀਂ ਇਸ ਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਨਿਰਵਾਸਤ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਔਣਾ ਸੁਣ ਕੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਤਾਲੇ ਮਾਰ ਦਿਤੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਿਨਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਹੀ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਤੇਜ ਪ੍ਰਤਾਪ ਵਧਦਾ ਦੇਖਕੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਨਤਾ ਘਟ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਸੀ। ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਰੁਧ ਸਭ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਕਿ ਕੂਕੇ (ਨਾਮਧਾਰੀ) ‘ਕਲਾਮ’ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਵੜਨ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ। ਕਲਾਮ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਭੀ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸ਼ੰਕਾ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਗਏ। ਸ਼ੰਕਾ ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਨਾਮ ਪੁਛਿਆ। ਨਾਮ ਲੈਣ ਤੋਂ ਸ਼ੰਕਾ ਦੂਰ ਹੋਈ, ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਐਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ੨੮ ਕਬਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਨਾਮਧਾਰੀ ਨਿਤਯ ਕਰਮ, ਮਰਯਾਦਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਜਿਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਾ ਨਵਿਰਤ ਹੋਣ ਤੇ ਕਬਿੱਤ ਨੰਬਰ ੯ ਵਿਚ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਕੋਊ ਜੋ ਕਹਿਤ ਬੇ ਕਲਾਮ ਦੀਨੀ ਸੱਯਦਾਨੀ,
ਸੋਊ ਸਭ ਕੂਰ ਹਮ ਪੇਖਯੋ ਅਜਮਾਇ ਕੈ।

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਨਗਰ ਛੋਈ ਨੂੰ “ਅਮਰਾਵਤੀ” (ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੁਰੀ) ਅਤੇ ਬਾਦ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਹਜ਼ਰੇ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅਯੁਧਿਆ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਕਬਿੱਤ ਨੰ: ੨ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪੰਕਤੀ ਅਤੇ ਨੰ: ੪ ਦੀ ਤੀਜੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰੀ ਅਵਤਾਰ ਲਿਖਣਾ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੱਚ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਤਾ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇਣੀ, ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਚਾਈ ਦੇ ਸਰਵ ਪ੍ਰਥਮ ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੂੰ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਪੰਕਤੀਆਂ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਿਰਣਯ ਰੂਪ ਹਨ:-

ਐਪੈ ਗੁਰ ਦਸਮ ਦਰਸ ਦੈ ਜੋ ਕਹਯੋ ਤਾਂਹਿ

ਮੇਰੇ ਅਵਤਾਰ ਅੰਸ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਹੂੰ ਭਰੇ।

ਯਾਂਹਿ ਹੇਤ ਤਾਂਹਿ ਨਾਂਹਿ ਔਰ ਕਾਹਿ ਮਾਹਿ

ਨਿਜ ਸਕਤਿ ਰਖਾਈ ਗੁਰ ਵਾਕ ਦਿਢ ਥੇ ਧਰੇ।

ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਜਾਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ‘ਕੋਕਿਲ ਬਤਕ ਸੁਤ ਸਮ’ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ, ਕੋਇਲ ਦੇ ਬੱਚੇ ਕਾਂ ਦੇ ਆਲ੍ਹਣੇ ਵਿਚ ਪਲਦੇ ਹਨ। ਉਡਾਰੂ ਹੋਣ ਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਪਹਿਚਾਨ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਆ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਤਕ ਦੇ ਬੱਚੇ ਮੁਰਗੀਆਂ ਪਾਸ ਪਾਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਵਾਨ ਹੋਣ ਤੇ ਜਦ ਕਦੇ ਪਾਣੀ ਕੰਢੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਬੱਤਕਾਂ ਤਰਦੀਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਠਿਲ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੁਰਗੀ ਦੇ ਬੱਚੇ ਉਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੋਰ ਸਿੰਘ ਫੌਜੀ ਭੀ ਹਨ, ਅਤੇ ਜਿਸ ਸਥਾਨ ਦੇ ਆਪ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ, ਇਸ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸਾਰ ਅੰਸ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ।

ਕਬਿੱਤ ਨੰ: ੮ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਅੱਧੀ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਤਬ ਬਾਲਕ ਮ੍ਰਿਗਾਰੀ ਦੀਓ ਨਾਮ ਮੁਦਥਾਇਕੈ

ਭਾਵੇਂ ਅਸਲ ਭੇਤ ਨੂੰ ਸਾਖਯਾਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਇਸ ਪੰਕਤੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅੱਧੀ ਤੁਕ ਭੇਤ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦੀ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

ਪੇਖ ਅਧਿਕਾਰੀ ਈਸ ਅੰਸ ਅਵਤਾਰੀ

ਜੇ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ “ਨਾਮ” ਹੀ ਦੇਣਾ ਸੀ, ਤਦ “ਅਧਿਕਾਰੀ” ਅਤੇ “ਈਸ ਅੰਸ” ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਦੇ ਦੀ ਏਥੇ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਨਾਮ ਤਾਂ ਅਨਗਿਣਤ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਖ ਹੋਰ ਭੀ ਲਈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕਬਿੱਤ ਨੰ: ੫ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਬਾਲਕ ਮ੍ਰਿਗੇਸ਼ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾਮ

ਯਦੀ ਨਰ ਨਾਰੀ ਲੈ ਅਪਾਰੀ ਭਵ ਤੈ ਤਰੇ

ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਦਰਸਨ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਮੈਂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਵਾਂਗਾ, ਇਸੇ ਕਬਿੱਤ ਦੀ ਆਖਰੀ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ “ਨਿਜ ਸਕਤਿ ਰਖਾਈ” ਲਿਖ ਕੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਏਹ ਸੰਕੇਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨ ‘ਤੇ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਕੀਤਾ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਉਪਮਾ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਵਿਚ ਲਿਖੇ, ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਵਾਕ ਦਾ ਅਕਟ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਵਿਚ, ਆਲਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉਤਰ ਵਿਚ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹੈ:-

ਬੇਰ ਗਿਆਰਵੀ ਜਬ ਹਮ ਆਵਹਿੰ।

ਤਾਂ ਤੇ ਕੋਇਕ ਹਮ ਲਖ ਪਾਵਹਿ।

ਪੰਥ ਖਾਲਸਾ ਖੇਤਰੀ ਮੇਰੀ।

ਕਰਹੁ ਸੰਭਾਲਨ ਮੈਂ ਤਿਸ ਬੇਰੀ।

ਏਥੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ਰਮਾਇਆ ਹੈ ਗਿਆਰਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਔਣ ਤੇ ਕੋਈ ਕੋਈ ਸਾਨੂੰ ਜਾਣ ਸਕੇਗਾ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਕਬਿੱਤ ਨੰ: ੩ ਵਿਚ ਇਸੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ :-

ਗੋਇ ਰਾਖੀ ਘਟ ਦੀਪ ਜਿਮ ਨਿਜ ਅਜਮਤ

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੜੇ ਵਿਚ ਜਗਦਾ ਦੀਵਾ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਏ।

ਫਿਰ ਕਬਿੱਤ ਨੰ: ੬ ਵਿਚ ਪਿਛਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਨੂੰ ਜੋੜਦੇ ਹੋਏ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਸੋਈ ਨੇਤ ਫੁਰੀ ਆਇ ਸੰਮਤ ਬਹੁਤ੍ਰੇ ਮੈਂ

ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਸਵੇਰੇ ਗੁਰਵਾਰ ਕੈ।

ਜਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਗਾਮ ਭੈਣੀ ਨਾਮ ਜਾਣੇ ਆਮ

ਅਵਤਰੇ ਸਿੰਘ ਰਾਮ ਕਲਮਲੈਂ ਟਾਰ ਕੈ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ “ਨਾਮ” ਦੇਣ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਤਦ ਗਿਆਨੀ ਜੀ “ਸੋਈ ਨੇਤ ਫੁਰੀ” ਨਾ ਲਿਖਦੇ। “ਨੇਤ” ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ, ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਈਸ਼ਵਰੀ ਵਾਕ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ “ਈਸ ਅੰਸ਼” ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਥਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਂ ਏਹ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੌਰੇ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਘੋਰ ਤਪ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਰੇਤ ਅਕ ਆਹਾਰ ਕਰ ਰੋੜਾਂ ਦੀ ਗੁਰ ਕਰੀ ਵਿਛਾਈ॥

ਭਾਰੀ ਕਰੀ ਤਪਸਯਾ ਵਡੇ ਭਾਗ ਹਰਿ ਸਿਉ ਬਣਿ ਆਈ॥

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭੀ ਤਪ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਕਥਿੱਤ ਨੰ: ੧੦ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ:-

ਰੋਧ ਕਰ ਇੰਦ੍ਰੀ ਨਿਰੋਧ ਮਨ ਕੋ ਪ੍ਰਬੋਧ

ਸੋਧ ਸੁਧ ਠੌਰ ਨਦੀ ਸਰ ਤਟ ਬਹਿ ਹੈ।

ਜੀਹ ਨਾਮ ਜਪ ਮਾਂਹਿ ਤਨ ਤਾਯੋ ਤਪ ਮਾਂਹਿ

ਮਨ ਮਹਿਬੂਬ ਮਾਂਹਿ ਖੂਬ ਰਾਖਯੋ ਗਹਿ ਹੈ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਤੇ ਅਨ੍ਹੇਰਾ ਦੂਰ ਹੋਇਆ ਚਾਨਣ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਮਿਟੀ ਧੁੰਧ ਜਗ ਚਾਨਣ ਹੋਆ (ਵਾਰ ੧ ਪਉੜੀ ੨੭)

ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਤੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਜੁਗ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਤੇ ਭੀ ਜੁਗ ਬਦਲਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਕਥਿੱਤ ਨੰ: ੧੨ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਪਾਇ ਇਹੁ ਹੁਕਮ ਪ੍ਰਮੇਸ ਕਾ ਬਿਸੇਸ ਫਿਰ

ਰਾਮ ਮ੍ਰਿਗੇਸ ਉਪਦੇਸ ਦੈਨ ਲਾਗਿਓ।

ਹੁਕੇ ਛਡਵਾਏ ਰਖਵਾਏ ਕੇਸ ਮੋਨਿਓ ਕੇ

ਸੁਧਾ ਛਕਬਾਇ ਸਿਖ ਭਾਗ ਜਿਨੈ ਜਾਗਿਓ।

ਫੈਲਿਓ ਜਸ ਭਾਰੀ ਸਿਖ ਬੀਏ ਤਾਹਿਕੇ ਅਪਾਰੀ

ਸਿੰਘ ਪੰਥ ਬਿਰਧਾਇਓ ਨਾਮ ਰਸ ਪਾਗਿਓ।

ਫੀਮ ਭੰਗ ਪੋਸਤ ਸ਼ਰਾਬ ਮਾਸ ਚੋਰੀ ਜਾਰੀ

ਠਗੀ ਤਜ ਬੀਏ ਸੰਤ ਸਤਿਜੁਗ ਆਗਿਓ।

ਇਸ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਕਥਿੱਤ ਤੋਂ ਇਹ ਭੀ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਸਿਖੀ ਮਰ ਚੁਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਐਸਾ ਪਤਨ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ (ਗੁਰਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼) ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਓਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਲੇਖ ਵਧਦਾ ਹੈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਤੀਕਾਲ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕੈਸਾ ਸੀ? ਉਸ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਿਤ ਕਰਮ ਦਾ ਵਰਣਨ:-

ਕੀਰਤਨ ਕਥਾ ਪਾਠ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਕੇ ਬਾਟ

ਜੋੜ ਮੇਲ ਠਾਟ ਰਾਠ ਕਾਠ ਮੇਲ ਠਾਨੀ ਬੇ।

ਹੋਮ ਜਗ ਕਰਵਾਤੇ ਪਰਸਾਦ ਬਟਵਾਤੇ

ਰੋਣਕ ਰਖਾਤੇ ਗਾਤੇ ਸਬਦ ਜਬਾਨੀ ਬੇ।

ਫਿਰ ਮਹਾਰਾਜ ਵੇਲੇ:-

ਪਾਠ ਗੁਰ ਗ੍ਰੰਥਨ ਕੇ ਠਾਟ ਜੋੜ ਪੰਥਨ ਕੇ

ਆਠ ਜਾਮ ਸੰਤਨ ਕੇ ਸਤਸੰਗ ਬਾਇ ਹੈ।

ਭਗਤੀ ਬਿਬੇਕ ਦਾਨ ਗੁਨੀਅਨ ਕੇ ਸਨਮਾਨ

ਚਰਚਾ ਰਹਾਇ ਗਯਾਨ, ਅਗਯਾਨ ਜਾਇ ਹੈ। (ਜਿਲਦ ੫ ਪੰਨਾ ੨੮੬੬)

ਸਤਸੰਗ, ਕੀਰਤਨ, ਹਵਨ ਯਗ ਆਦਿ ਸਭ ਸੁਕ੍ਰਿਤ ਰੀਤੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਖ ਰੀਤੀ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਕਥਿੱਤ ਨੰ: ੧੪ ਅਤੇ ੧੫ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਨੰ: ੧੪

ਨਰ ਨਾਰ ਸਬਦ ਅਪਾਰ ਪਢੈਂ ਗੁਰੂ ਕੇਰ,

ਢੋਲਕੀ ਬਜਾਇ ਬਾਂਧ ਜੋਟੀਆਂ ਅਛੈ ਸਹੀ।

ਨੰ: ੧੫

ਹਮਨ ਕਰੈਹੈ ਭੋਗ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਕੇ ਪੈਹੈ ਬਹੁ

ਸੰਗਤੋਂ ਕੇ ਕਠ ਬੈਠੈ ਰੈਹੈ ਰਚਨਾ ਲਗੀ।

ਇਸਨਾਨ ਕਰਹੈ ਸਕੇਸ ਵੇਸ ਰਾਤ ਹੀਤੇ

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਮ ਮਾਹਿ ਰਾਖੈ ਰਸਨਾ ਪਗੀ।

ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਣ ਅਤੇ ਮਰਦਾਂ ਵਾਲੀ ਰਹਿਤ ਰਖਾਉਣ ਦੀ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਹਿਤ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨੀਆਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ। ਸਫੇਦ ਵਸਤਰ ਅਤੇ ਕਛੈਹਰਾ ਆਦਿ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਭੀ ਇਸੇ ਕਬਿੱਤ ਵਿਚ ਹੈ:-

ਰਾਖ ਹੈਂ ਪੁਸ਼ਾਕ ਪਾਕ ਸੁਕਲ ਉਰਣ ਮਾਲ,

ਕਛ ਕੜਾ ਕ੍ਰਦ, ਮਰਦ ਨਾਰਿ ਸਭ ਜੇਤਗੀ।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖੀ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸੁਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ, ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਵਾਕ “ਜਬ ਲਗ ਰਹੈ ਖਾਲਸਾ ਨਿਆਰਾ” ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ, ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਭਾਵ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਕਬਿੱਤ ਨੰ: ੧੬ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਹਨ:-

ਦੇਵ ਥਾਨ ਤੀਰਥ ਪੁਰਾਨ ਸਾਧ ਬਿਪ੍ਰੋ ਕੋ

ਮਾਨ ਹੈਂ ਨ ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਦੇਤ ਔਰ ਕੋ ਕਬੀ।

ਆਪਸ ਮੈਂ ਦੇਤ ਲੇਤ ਹੈਂ ਸਹੇਤ ਸਾਕ ਨਾਤਾ

ਰਾਜ ਲੈਨ ਕੇਰੀ ਇਛਾ ਮਨ ਸਭ ਕੋ ਫਬੀ।

ਏਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਇਸੇ ਕਬਿੱਤ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਮਰਣੇ ਔ ਪਰਣੇ ਮੈਂ ਬਿਪਰੈਂ ਬੁਲਾਵੈਂ ਨਾਹਿ

ਆਨੰਦ ਪਛਾਵੈਂ ਗੀਤਿ ਗੁਰ ਘਰ ਕੀ ਲਭੀ।

ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਮਰਣ ਵੇਲੇ ਜਾਂ ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਆ ਲਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬੁਲਾਉਂਦੇ। ਵੇਦਗੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਾਹ ਦੀ ਕਾਂ ਆਨੰਦ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਰੀਤੀ ਤੋਰ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਏਥੇ “ਗੀਤਿ ਗੁਰ ਘਰ ਕੀ ਲਭੀ” ਸ਼ਬਦ ਚਾਹੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਸਚਾਈ ਏਹ ਹੈ ਕਿ ਆਨੰਦ ਰੀਤੀ ਦੇ ਸਰਬ ਪ੍ਰਥਮ ਸੰਚਾਲਕ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਸਭ ਸਤਿਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਵਿਵਾਹ ਵੇਦ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਰਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦਾ ਵਿਵਾਹ:-

ਸੁਨਿ ਮਹਿਮਾ ਗੁਰ ਕੀ ਤਿਨ ਚਾਹੀ।

ਨਿਜ ਕੰਨਯਾ ਗੁਰ ਸੰਗ ਬਿਵਾਹੀ।

ਭਾਗੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮਟੂ ਵਾਰੇ।

ਸਾਹਾ ਸੋਧਨ ਲੋ ਬਿਵਹਾਰੇ। (ਗੁਰ ਪੰਥ ਪ੍ਰ: ਜਿ. ੧ ਪੰਨਾ ੭੧੫)

ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਵਾਹ:-

ਬੇਦੀ ਬੇਦ ਬਿਧੀ ਯੁਤ ਬਰ ਬਡ

ਬਿਸੁਕਰਮਾ ਸੁਠ ਠਾਟ ਠਏ।

ਨਵ ਗ੍ਰਹ ਸਫਲ ਹੋਣ ਹਿਤ ਦਿਜ ਬਨ

ਹਰਿ ਜਸ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿ ਆਇ ਗਏ। (ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਪ੍ਰ: ਜਿ. ੨, ਪੰਨਾ ੧੧੦੦)

ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵਿਵਾਹ:-

ਸਾਹਾ ਤੁਰਤਹਿ ਲਇਓ ਸੁਧਾਈ।

ਸਭੈ ਸਮਗ੍ਰੀ ਤਿਆਰ ਕਰਾਈ।

ਰੀਤ ਬੇਦ ਕੁਲ ਕਰਿ ਸਭਿ ਭਾਇ।

ਸਤਿਗੁਰ ਕਉ ਫੇਰੇ ਕਰਵਾਇ। (ਗੁ: ਪੰ: ਪ੍ਰ: ਜਿ. ੨, ਪੰਨਾ ੧੩੦੩)

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਸਤਿਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਵਿਵਾਹ ਵੇਦ ਰੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਏ ਸਨ।

ਹਵਨ ਕਰਕੇ, ਬੇਦੀ ਗੱਡਕੇ, ਆਦਿਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਲਾਵਾਂ ਦੇ ਪਾਠ ਨਾਲ ਹਵਨ ਦੁਆਲੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਦਖਨਾਂ ਕਰਕੇ ਵਿਵਾਹ ਦੀ ਥਾਂ ਅਨੰਦ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਰੀਤੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿੰਡ ਖੋਟੇ ਜਿ: ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ (੩ ਜੂਨ, ਸੰਨ ੧੮੬੩) ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨੀ ਅਤੇ ਮਾਨਤਾ ਖੁਸਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਆਪੱਤੀ ਕੀਤੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸ ਅਰਜ਼ੀ ਪਾਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮ ਨੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਆ ਕੇ ਸੁਣਵਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਲਿਖਿਤ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਵਿਵਾਹ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋ? ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ‘ਨਹੀਂ’ ਆਖ ਕੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ ਤਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਰਜ਼ੀ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਆਪਣਾ ਅਪਮਾਨ ਦੇਖਦੇ ਹੋਇਆਂ ਫੇਰ ਇਹ ਅਰਜ਼ੀ ਪਾਈ ਕਿ ਕੂਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁਧ ਬਗ਼ਾਵਤੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਭੀ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਸੀ। ਸੋ ਇਸ ਅਰਜ਼ੀ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਠਾਣੇ ਠਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ੨੮ ਦਿਨ ਰੋਜ਼ ਪੇਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਭੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹੱਦ ਅੰਦਰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿਤਾ।

ਆਨੰਦ ਦੀ ਇਸ ਰੀਤੀ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਰਬ ਪ੍ਰਥਮ ਸੰਚਾਲਕ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇਕ ਹੋਰ ਲਿਖਿਤ ਵਿਚੋਂ ਭੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਿਮਨ ਲਿਖਿਤ ਹੈ:-

ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕੂਕੇ ਪਹਿਲੇ।

ਅਨੰਦ ਸੁਛੰਦ ਪੜ੍ਹਾਏ ਸਹਿਲੇ।

ਤਿਨਕੇ ਦੇਖ ਔਰ ਸਿਖ ਘਨੇ।

ਲਗੇ ਆਨੰਦ ਪੜ੍ਹਾਵਨ ਤਨੇ। (ਭੁਪਿੰਦ੍ਰਾਨੰਦ ੩੦-੩੧)

ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ (ਹਾਕਮ) ਹੋਣ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਣ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਸਤਯਾਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਸਰਬ ਪ੍ਰਥਮ ਸੰਚਾਲਕ ਭੀ ਆਪ ਹਨ। ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਅਨੰਦਪੁਰ ਹੋਲੇ ਤੇ ਗਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜਾਣ ਤੇ ਰੋਕ ਲਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜਾਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਇਰਾਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਰੋਕ ਹਟਾ ਲਈ।

ਪਰਸਪਰ ਮੇਲ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜਿਵੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਅਭਿਮਾਨ ਗ੍ਰਸਤ ਉਹ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦੁਰਬਚਨ ਬੋਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਤਾਂ ਹਜ਼ੂਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਸੀ ਮੇਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਗਏ। ਜਦ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਭੇਟ ਲੈਕੇ ਗਏ ਤਦ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਸਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਿਰੋਂ ਮਸਤ ਹੋ ਕੇ ਦਸਤਾਰ ਨਾ ਉਤਰੇ। ਅਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਏਹ ਤਨਖਾਹ (ਡੰਨ) ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਤਾਲਾਬ (ਸਰੋਵਰ) ਪੱਕਾ ਕਰਵਾ ਦਿਓ।

ਓਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਹ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਨਾਮਧਾਰੀ ਨੀਲੇ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨਦਾ। ਜਾਣਕੇ ਨੀਲਾ ਸਿਰਪਾਓਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਅਗੇ ਲਿਆ ਧਰਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹ ਸੀਸ 'ਤੇ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਭੀ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਭੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਵਿਸਥਾਰਿਤ ਚਰਚਾ ਕਬਿੱਤ ਨੰ: ੧੯ ਤੋਂ ੨੩ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਬਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਯੋਗ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚ ਐਸੀ ਭਾਵਨਾ ਭਰ ਦਿਤੀ ਸੀ, ਓਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਰਨੀ ਇਤਨੀ ਉਚੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਦੇਖਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੱਖਾਂ ਸਿੰਘ ਬਣ ਗਏ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮ੍ਰਿਤਯੂ ਡੰਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਸੇ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੌਸਲ ਆਫ਼ ਰੀਜੈਂਸੀ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਰ ਜਾਨ ਲਾਰੈਂਸ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਗੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਪਟੇ ਤੇ ਲਿਖ ਕੇ ਲਗਾ ਦਿਤਾ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂਆਂ ਨਾ ਮਾਰੀਆਂ ਜਾਣ। ਏਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਕਤ ਟਪਾਊ ਹੁਕਮ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ੫ ਮਈ ਸੰਨ ੧੮੪੯ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਹੁਕਮ ਰੱਦ ਕਰਕੇ, ਗੁਰੂ ਬਧ ਕਰਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਮਾਸ ਵੇਚਣ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹੀ ਛੱਟੀ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਇਹ ਹੁਕਮ ਇਤਨਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧੋਣ ਵਾਲਾ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਬੁੱਚੜਖਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਮਾਸ ਦੀਆਂ ਬੋਟੀਆਂ ਅਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਪੰਛੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅੰਦਰ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪਰਿਕ੍ਰਮਾ ਵਿਚ ਸੁਟੀਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ।

ਇਸ ਘੋਰ ਬੇਅਦਬੀ ਨੂੰ ਨਾ ਸਹਿਨ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਬੁਚੜ ਮਾਰੇ ਗੁਰੂਆਂ ਛਡਾਈਆਂ ਅਤੇ ਆਪ ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹੇ। ਫਿਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਂ ਰਾਇਕੋਟ ਅਤੇ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਹੋਈਆਂ।

ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਕਬਿੱਤ ਨੰ: ੨੫ ਅਤੇ ੨੬ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਿੰਘ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਜਾ ਜਾ ਕੇ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ।

ਸਮਕਾਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ, ਸ਼ਹੀਦੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਦੀ ਘਟਨਾ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖੀ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ, ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਏਨ੍ਹਾਂ ੨੮ ਕਬਿੱਤਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਪਾਠਕ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪੱਛਮੀ ਸਭਯਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਅਤੇ ਆਮ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਦੇਖ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਦੀ ਘਟਨਾ ਲਿਖਦਿਆਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਤਪਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਡਾਏ ਜਾਣਾ ਲਿਖ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਏਹ ਲਿਖਿਤ ਅਟਲ ਸਚਾਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਅੱਖਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਉਪਮਾ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਬਲੀਦਾਨ ਨੇ ਜਿਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਝੰਝੋੜਿਆ ਓਥੇ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਅੰਦਰ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦਿਤੀ।

ਕੋਈ ਦੇਸ਼ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਤੇ ਸਿਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ

ਦੇਸ਼ ਨਿਰਵਾਸਤ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰਨ ਵੇਲੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ, ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਦੇਈ ਰਖਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਹੁਕਮ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮ ਅਜ ਤੋਂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਹੈ। ਏਹ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਹਰੀ ਰਖੇਗਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰਕਰਤਾ ਜਾਨਣਾ। ਇਸਦੇ ਧਕੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਬਖਸ਼ਾਂਗਾ। ਮੇਰੇ ਧਕੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਏਹ ਬਖਸ਼ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਆਖਰੀ ਕਬਿੱਤ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਨਿਤਜ ਕ੍ਰਿਆ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਅਤੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਲਿਖ ਕੇ ਨਾਲ “ਅਬਿਧ ਸਿੱਖ” ਹੋਣ ਦੀ ਉਪਮਾ ਦੇ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਏਥੇ ‘ਅਬਿਧ’ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਅਡੋਲ ਹੈ।

ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦੀ ਕਥਾ ਲਿਖਦਿਆਂ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੂੰ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਵਾਲੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੰਘ ਇਸ ਕਰਕੇ ਯਾਦ ਆ ਗਏ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਦਾ ਸਾਕਾ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਚਲਦੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਵਿਚੇ ਛੱਡ ਕੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਜਿਸ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਛੰਦ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਪੀ ਵਾਲੇ ਕਬਿੱਤਾਂ ਦੇ ਆਖ਼ੀਰ ਤੇ ਹੈਨ। ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਵਾਲੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਦੇ ਪੰਨਾ ੫੧੮-੧੯ ਤੇ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਲੇਖ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਤੋਂ ਵਧ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਏਥੇ ਹੋਰ ਕੁਛ ਲਿਖਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਤਮਾ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਜ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਕਬਿੱਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਅਤੇ ਨਿਹੰਗਾਂ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਪਾਠਕ ਪਾਸ ਸਮਾਂ ਹੋਵੇ ਤਦ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਗੁਰ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਜਿਲਦ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾ ਪੜ੍ਹੇ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਏਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਆਇਗਾ ਕਿ ਜੇ ਉਪਮਾ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਨਿਰਮਲੇ ਅਤੇ ਨਿਹੰਗਾਂ ਦੀ ਉਸ ਦੇ ਤੁਲ ਨਹੀਂ।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਾਲ ਜਾਨਣ ਲਈ ਇਹ ਕਬਿੱਤ ਅਦੁੱਤੀ ਸ੍ਰੋਤ ਹਨ। ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸਨਿਮ੍ਰ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਵੀਚਾਰ ਯੁਕਤ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰੰਤ ਆਪਣੇ ਵੀਚਾਰ ਲਿਖ ਭੇਜਣ।

“ਸਤਿਜੁਗ” ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ, ਡਾ: ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹਾਰਦਿਕ ਕ੍ਰਿਤਗਜ

ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਵਾਸਤੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਬਿੱਤਾਂ ਦਾ ਵਿਦਵਤਾ ਪੂਰਤ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿਚ ਮੂਲ ਲੇਖ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕੈਸੀ ਸੁੰਦਰ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰੇਮੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਮੂਲਜ਼ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਜ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨਗੇ।

ਇਸ ਲੇਖ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਛਪਾਈ ਵਿਚ ਸੰਤ ਸੁਖਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਆਰਕੀਟੈਕਟ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਸਰਸਵਤੀ ਗਾਰਡਨ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਸ: ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਟਾਈਪਿਸਟ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਸਹਯੋਗ ਦਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਯਕਤੀ ਧੰਨਵਾਦ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹੈਨ।

ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਰਾਜ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਸਪਤਾਹਿਕ “ਸਤਿਜੁਗ”

੧ ਵੈਸਾਖ ੨੦੪੫

Foreword

The Sikhs have made a remarkable history, but most of its writers have been less than fair in recording, let alone evaluating, its achievements. Driven by their peculiar interest and biases, for and against, they have generally proved unequal to the requirements of the craft of history. The Namdharis, of course, have suffered the most at the hands of such 'historians'.

The Namdharis, under the inspired guidance of Satguru Ram Singh Ji, were a powerful voice against the alien rule. As harbingers of the Freedom Struggle, they considered no cost too high to rid the country of the unjust foreigners' yoke. They strove ever so hard to bring about reformatory and fundamental changes in the religious and social practices of the Punjabi people. Very few historians have succeeded in putting the accomplishments of this movement in perspective. Giani Gian Singh belongs to this rare breed of historians.

Giani Gian Singh belongs to the Nirmal Sect of the Sikhs, whose members are especially known for their vast erudition, intellectual depth and thorough knowledgeability in Sikh Scriptures. Notwithstanding his unshakable allegiance to his Sect, he was, in his writings, happily free from prejudices towards others. He was meticulously objective and just in evaluating the Nihangs and the Namdharis, in his magnum opus, Sri Guru Panth Parkash. He has drawn a fairly correct picture of the political nuances of the Kuka Movement, particularly its endeavours towards the restoration of the Sikh Rule. And, he minced no words to condemn the corrupt Sikh priests who obstructed the entry of Satguru Ram Singh Ji and his dedicated followers to the various Sikh shrines.

He composed no more than twenty eight Kabits (Quatrains) to draw the salient features of the eventful history of the Namdharis. He was both brief and authentic. Being himself an eye witness to some of the major events and incidents of the Movement, he was in a position to make definitive and authoritative statements. His writings are both commendable works of history as also its reliable

source material. He was particularly endowed with an uncanny perception of the Sikh ethos. No wonder, he, while recording the martyrdoms of Banda Bahadur and his associates was able to spontaneously link them to the Namdharis was the fateful days of the 17th-18th January, 1872, inspired by an intense desire to throw off the alien yoke, had rushed to the cannons as moths flying to the flames. Giani Ji took particular note of the social and religious aspects of Satguru Ram Singh Ji's message and designated that period of Sikh history as its Golden Age.

Based on reliable facts and objective analysis, Giani Gian Singh's portrayal of Namdhari history can help solve some of the enigmas created by the historians with scant regards for objectivity. Unfortunately, contemporary Punjabi readers are being gradually distanced from Braja Bhasha which Giani Ji had adopted for his writings. This is particularly true of those schooled in English. For their benefit, Dr. Harbhajan Singh has prepared an English rendering of Giani Ji's twenty-eight Kabits bearing on Namdhari history. I have gone through the whole typescript in one sitting and have found it eminently readable.

Years back I happened to meet Dr. Harbhajan Singh for the first time at a Music Festival at Delhi organized by Satguru Jagjit Singh Ji, in commemoration of Satguru Partap Singh Ji. During a brief conversation, I found him a man of mild manners and scholarly bearing. He required both of these in ample measure to prepare this version in which the beauty of Giani Gian Singh Ji's original text came neatly through. With his vast knowledge of Sanskrit, Braja Bhasha and Punjabi, Dr. Harbhajan Singh was well-equipped to get acceptable to contemporary readers. Words fail me to express my gratitude towards him for taking up this arduous job on my request.

I hope readers will find it useful and interesting.

MAHARAJ BIR SINGH

Satguru Ram Singh along with him principal Subas on horse backs
and Martyrs (on foot) of Maler Kotla

Painting by Contemporary Artist Wazir Ali of Ludhiana.

0

Four Namdharis who sacrificed their lives at Amritsar on 15th September, 1871. (Ref. Kabit No. 25)

0

Namdharis who rebelled against British Government are being
martyred at Maler Kotla on January, 17-18, 1872 (Ref. Kabit No. 26)

ੴ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਹਾਇ

੧

ਕਬਿੱਤ ॥ ਪੰਥ ਖਾਲਸੇ ਮੈਂ ਏਕ ਸ਼ਾਖ ਕੂਕੇ ਸਿੰਘਨ ਕੀ,
ਤੀਸਕ ਬਰਸ ਤੈ ਜੋ ਬਿਦਤੇ ਮਹਾਨ ਹੈਂ।
ਸ਼ਬਦ ਕੀ ਮਸਤੀ ਮੈਂ ਹਾਲ ਤੇ ਬਿਹਾਲ ਹੋਇ,
ਸਿਰ ਤੈ ਉਤਰ ਜਾਤ ਦਸਤਾਰ ਤਾਨ ਹੈਂ।
ਸਹੀ ਨਾਮ ਨਾਮਧਾਰੀ ਆਹਿ ਤਿਨ ਕਾ ਉਦਾਰੀ,
ਕੂਕ ਮਾਰਨੇ ਤੈ ਕੂਕੇ ਜਗਤ ਬਖਾਨ ਹੈ।
ਏਕ ਦਸਤਾਰ ਕੇ ਉਤਾਰ ਬਿਨੁ ਔਰ ਗੀਤਿ,
ਚਾਹੀਯਤ ਜੈਸੀ ਤੈਸੀ ਤਿਨ ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ।

ਬਿਦਤੇ-ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ, ਮਸਤੀ-ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੰਦ
ਵਿਚ ਬੇਸੁਧ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਉਦਾਰੀ-ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ

1

The Kukas, a branch of the khalsa panth, have shot into prominence during the last thirty years* or so .

In the ecstasy of the sabad**, they are rapturously forgetful of themselves, oblivious of their headgears falling off.

They are precisely and eminently designated as Namdharis, though because of their loud cries, they are commonly known as Kukas,

Except for their turbans falling off, they will remain well within the approved tradition.

*The 2nd edition of sri guru panth parkash or which this version is based was published in 1946 bikrami

** The Sikh scripture sung in musical form.

੨

ਭਏ ਕੂਕੇ ਜੈਸ ਅਬਿ ਸੁਨ ਲੇਹੁ ਤੈਸ ਸਭਿ,
ਰਾਜ ਸਿੰਘ ਬੈਸ ਜਬਿ ਦੇਸ ਏਸ ਸਾਵਤੈ।
ਅਟਕ ਦਰਯਾਉ ਤਟ ਛੋਈ ਨਾਮ ਗਾਮ ਮਾਂਹਿ,
ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੇਸ ਮਾਂਹਿ ਸਮ ਅਮਰਾਵਤੈ।
ਸੰਮਤ ਅਠਾਰਾਂ ਸੌ ਛਿਪੰਜਾ ਮੈਂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ,
ਭਯੋ ਅਵਤਾਰ ਤਹਿ ਈਸ਼ ਅੰਸ਼ ਭਾਵਤੈ।
ਜਾਤਿ ਕਾ ਅਰੋੜਾ ਭਯੋ ਭਗਤ ਅਮੋੜਾ,
ਨਾਮ ਜਪਯੋ ਨਾ ਬੋੜਾ ਛੋੜਾ ਵਿਸ਼ੇ ਰਸ ਯਾਵਤੈ।

ਸਾਵਤੈ-ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਰਾਜ, ਪੋਠੋਹਾਰ-ਸਿੰਧ ਤੇ ਜੇਹਲਮ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਲਾ
ਇਲਾਕਾ, ਅਮਰਾਵਤੈਂ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੁਰੀ, ਈਸ਼ ਅੰਸ਼-ਈਸ਼ਵਰੀ ਸ਼ਕਤੀ,
ਅਮੋੜਾ-ਇਕ ਰਸ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ,

2

And now I narrate how they came into being;
the Sikh rule in this land was yet whole .
On the banks of the attock,
in the heavenly tract,
Pothohar*,
there is a village called Chhoi,
In that village ,
in Samvat 1856,
was born one Balak Singh,
the very incarnation of God.
Arora by Caste,
an unshakable devotee,
he was ever absorbed in God,
discarding all wordly pleasures.

*Region between the two rivers Jhelum and Sind.

ਨਾਮ ਸਿੰਘ ਬਾਲਕ ਪੈ ਪਾਲਕ ਪਿਰੰਬਰੋਂ ਕੇ,
ਅੰਬਰੋਂ ਕੇ ਮਾਲਕ ਅਡੰਬਰੋਂ ਕੇ ਤਜਾਰੀ ਹੈਂ।
ਤਾਲਕ ਰਖੈਹੈਂ ਏਕ ਖਾਲਕ ਸੈਂ ਸਾਲਕ ਸੋ,
ਗਾਲਕ ਬਿਕਾਰਨ ਕੇ ਚਾਲਕ ਵਿਰਾਗੀ ਹੈਂ।
ਗੋਇ ਰਾਖੀ ਘਟ ਦੀਪ ਜਿਮ ਨਿਜ ਅਜਮਤ,
ਸਜਮਤ ਭਗਤਿ ਵਿਰਕਤਿ ਅਦਾਗੀ ਹੈਂ।
ਕੀਰਤਨ ਕਥਾ ਸਤਸੰਗ, ਜਥਾ ਜੋਗ ਤਥਾ
ਰਾਖਤ ਥਾ, ਭਾਖਤ ਥਾ ਭਜਨ ਸਜਾਗੀ ਹੈ।

ਅੰਬਰੋਂ-ਬ੍ਰਹਿਮਾਂਡ, ਅਡੰਬਰੋਂ-ਵਿਖਾਵੇ, ਤਾਲਕ-ਸਬੰਧ, ਸਾਲਕ-ਈਸ਼ੂਰ
ਪਰੇਮੀ, ਵਿਰਾਗੀ-ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਪਰੇਮ ਤੋਂ ਦੂਰ, ਗੋਇ-ਗੁਪਤ, ਘਟ-ਘੜਾ,
ਅਜਮਤ-ਕਰਾਮਾਤ, ਸਜਮਤ-ਮਤ ਦੀ ਸਜਾਵਟ (ਭਗਤੀ ਵਲ ਲੈਣਾ), ਅਦਾਗੀ-
ਬੇਦਾਗ, ਸਜਾਗੀ-ਚੇਤਨ,

In name a child, he was the very patron of prophets,
the master of heavens and the abjurer of all things gaudy.
The only relation he recognized was that with the Creator.
Being one with God, he was the destroyer of evil.
He led a life of renunciation.
Like a lamp burning within a pot,
he did not display his greatness.
He was praised by all for his love of God.
He was an ascetic without blemish.
An awakened soul, he was, to the best possible extent,
ever in the company of godly persons, reciting hymns,
singing panegyrics and delivering discourses.

ਸੰਮਤ ਪਚਾਸੀਏ ਮੈਂ ਹਜਰੋ ਗਰਾਮ ਮਾਂਹਿ,
ਭਾਈ ਤਾਂਹਿ ਕੇ ਦੁਕਾਨ ਆਇ ਤਹਾਂ ਜੋ ਕਈ।
ਯਾਂਹਿ ਹੇਤ ਬਾਲਕ ਮ੍ਰਿਗੇਸ ਭੀ ਬਿਸੇਸ ਤਹਾਂ,
ਆਇ ਕੈ ਨਿਵਾਸ ਕੀਨ ਕ੍ਰਿਤ ਕਰਿ ਕੈ ਖਈ।
ਤਾਂਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਕਰਿ ਹਜਰੋ ਅਮਾਪ ਵਰ,
ਭਯੋ ਸਮ ਔਧ ਤਰ ਮੰਦਤਾ ਬਿਲੈ ਗਈ।
ਭਏ ਲੋਗ ਬਡ ਭਾਗੀ ਭਗਤੀ ਮੈਂ ਮਤਿ ਪਾਗੀ,
ਸੰਤ ਸੰਗ ਮਾਂਹਿ ਜਾਗੀ ਸੰਤ ਸੇਵ ਹੂੰ ਠਈ।

ਅਮਾਪ-ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਉਪਰ, ਵਰ-ਸਰੋਸ਼ਟ, ਸਮ-ਔਧ-ਅਯੁਧਯਾ ਜੈਸੀ,
ਮੰਦਤਾ-ਬਿਲੈ-ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨੀਚਤਾ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ, ਪਾਗੀ-ਮਗਨ ਹੋਣਾ,

In 1885 Bikrami,
his elder brother moved to another village ,
Hajro,
and set up a shop,
Balak Singh followed,
took residence there and earned his living by simple labour.
His fame spread,
bringing immeasurable blessing to Hajro.
The village prospered into another Ajodhya*.
Its adversely disappeared.
Exceedingly fortunate were the village folk.
Ever absorbed in the love of God,
they remained awake in the company of godly persons.
They dedicated their lives to the service of saintly persons.

*Ajodhya, the capital city where Bhagwan Ram took birth.

੫

ਬਾਲਕ ਮ੍ਰਿਗੇਸ ਤੈ ਵਿਸੇਸ ਉਪਦੇਸ ਨਾਮ,
ਯਦੀ ਨਰ ਨਾਰੀ ਲੈ ਅਪਾਰੀ ਭਵ ਤੈ ਤਰੇ।
ਔਰ ਇਲਹਾਮ ਕਰਤਾਰ ਕਈ ਬਾਰ ਦਯੋ,
ਨਾਮ ਦੇ ਉਧਾਰ ਕਰਿ ਜੀਵਨ ਕਾ ਤੂੰ ਖਰੇ।
ਐਪੈ ਗੁਰ ਦਸਮ ਦਰਸ ਦੇ ਜੋ ਕਹਯੋ ਤਾਂਹਿ,
ਮੇਰੇ ਅਵਤਾਰ-ਅੰਸ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਹੂੰ ਭਰੇ।
ਯਾਂਹਿ ਹੇਤ ਤਾਂਹਿ, ਨਾਂਹਿ ਔਰ ਕਾਂਹਿ ਮਾਂਹਿ
ਨਿਜ ਸ਼ਕਤਿ ਰਖਾਈ, ਗੁਰੁ ਵਾਕ ਦਿਢ ਥੇ ਧਰੇ।

ਇਲਹਾਮ-ਅਕਾਸਬਾਣੀ, ਖਰੇ-ਸੁੱਧ ਕਰਨਾ, ਮੈਲ-ਰਹਿਤ ਕਰਨਾ, ਮੇਰੇ
ਅਵਤਾਰ ਅੰਸ-ਮੇਰਾ ਹੀ ਅਵਤਾਰ,

5

The spiritual message that Balak Singh delivered was
of immense benefit to men and women.
It helped them swim across the Vast Sea of Existence.
And, the creator Himself had revealed
His word and charged him
to spread it for the purification of human life.
Nevertheless,
the Tenth Master appeared in person and informed him :
Ram Singh is my incarnation
partaking of an element of mine.
I have, therefore,
entrusted him,
and none else, with my authority.
The master's message was clear and firm.

੬

ਸੋਈ ਨੇਤਿ ਫੁਰੀ ਆਇ ਸੰਮਤ ਬਹੱਤ੍ਰੇ ਮੈਂ,
ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਸਵੇਰੇ ਗੁਰੁ ਵਾਰ ਕੈ।
ਜਿਲੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਗਾਮ ਭੈਣੀ ਨਾਮ ਜਾਣੇ ਆਮ,
ਅਵਤਰੇ ਸਿੰਘ-ਰਾਮ ਕਲਮਲੈਂ ਟਾਰ ਕੈ।
ਜਾਤਿ ਤਰਖਾਨ ਜੱਸੇ ਨਾਮ ਕੇ ਅਵੱਸੇ ਘਰਿ,
ਸੱਦਾਂ ਮਾਤ ਸੈਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੇ ਨਾਮ ਪਰਚਾਰ ਕੈ।
ਬਾਲਕ ਹੀ ਪਨ ਸੈਂ ਥੇ ਈਸ਼ੂਰ ਕੋ ਮਨ ਸੈਂ ਥੇ,
ਧਯਾਵਤੇ ਸ ਗਨ ਸੈਂ ਥੇ ਜਨੋ ਕੋ ਸੁਧਾਰ ਕੈ।
ਨੇਤ-ਈਸ਼ੂਰੀ ਭਵਿਖ ਵਾਕ, ਕਲਮਲੈਂ-ਪਾਪ, ਦੋਸ਼, ਅਵੱਸੇ ਘਰ-ਨਾਂ ਵਸਦਾ
ਹੋਇਆ ਘਰ, ਸ ਗਨ- ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਧਿਆਉਂਦੇ ਸਨ,

6

The inevitable occurred on Thursday morning,
the fifth moon of Magha,
1872 Bikrami;
very well known is the village Bhaini in Ludhiana district.
On this village Ram Singh descended like God,
casting aside all the ills inhering the Iron Age.
Charged with spreading the Idea Of Godhood,
he,
exuding effulgence ,
came to the childless household.
His father,
Jassa ,
a carpenter by caste and mother Sadan.
Even while a child ,
his mind was replete with Divine Presence.
Dedicated to the uplift of mankind,
he,
along with playmates,
was ever absorbed in Him.

੭

ਬਡੇ ਥਾਇ ਜਾਇ ਕੈ ਲਹੌਰ ਪਲਟਨ ਮਾਂਹਿ,
ਠਾਨ ਲੀਨ ਨੌਕਰੀ ਪਛਾਨ ਕੈ ਸੁਕ੍ਰਿਤ ਹੈ।
ਬਾਨੀ ਗੁਰੂ ਕੀ ਪਢੈ ਹੈਂ ਭਜਨ ਕਰੈ ਹੈਂ,
ਚੈਹੈ ਰਹਿਨੋ ਇਕੰਤ ਦੈਹੈ ਆਜਜੈ ਕੋ ਬਿੱਤ ਹੈਂ।
ਸੰਮਤ ਅਠਾਰਾਂ ਸੌ ਅਠਾਨਵੇਂ ਮੈਂ ਪਲਟਨ,
ਗਈ ਥੀ ਸੋ ਹਜ਼ਰੇ ਮੈਂ, ਰਾਜ ਕਾਜ ਹਿਤ ਹੈ।
ਸੰਤਨ ਕੇ ਮਿਲਬੇ ਕਾ ਸ਼ੌਕ ਥਾ ਮਹਾਨ,
ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦਰਸਾਤੋ ਯਾਂ ਤੈ ਜਾਇ ਜਿਤ ਕਿਤ ਹੈ।

ਸੁਕ੍ਰਿਤ-ਸਰੋਸ਼ਟ ਕਿਰਿਆ, ਆਜਜੈ-ਗਰੀਬ, ਬਿਤ-ਦਾਨ, ਦਰਸਾਤੋ-ਦਰਸ਼ਨ
ਕਰਨ ਦੀ ਲਗਨ,

7

And,
when grown – up
he went to Lahore,
entered service in the army,
which he thought was a noble vocation.
He would recite Gurbani,
sing hymns,
seek solitude and share his purse with the poor.
In 1898 Bikrami,
he,
in his platoon,
went to Hajro,
on official duty.
Saintly persons held a great attraction for Ram Singh.
Whatever place he happened to visit,
he would love to call on them.

੮

ਬਾਲਕ ਮ੍ਰਿਗੇਸ਼ ਕਾ ਬਿਸੇਸ ਜਸ ਸੁਨ ਸੋਊ,
ਕੋਕਿਲ ਬਤਕ ਸੁਤ ਸਮ ਹੁਲਸਾਇ ਕੈ।
ਪੁਰਾ ਪੁੰਨਜ ਪੁੰਜ ਜਾਗਯੋ ਰੰਗਨ ਮੈਂ ਖੂਬ ਰਾਂਗਯੋ,
ਬਡ ਭਾਗੀ ਪ੍ਰੇਮ ਪਾਗਯੋ ਗਹੇ ਪਗ ਜਾਇ ਕੈ।
ਪੇਖ ਅਧਿਕਾਰੀ ਈਸ਼-ਅੰਸ਼ ਅਵਤਾਰੀ,
ਤਬਿ ਬਾਲਕ ਮ੍ਰਿਗਾਰੀ ਦੀਓ ਨਾਮ ਮੁਦ ਥਾਇ ਕੈ।
ਸਾਰ ਚਾਰ ਬੇਦਨ ਕੋ ਭ੍ਰਮ ਭੇਦ ਛੇਦਨ ਕੋ,
ਦਾਇ ਨਿਰਵੇਦਨ ਕੋ ਦੇਖ ਦੁਖ ਘਾਇ ਕੈ।

ਕੋਕਿਲ ਬਤਕ ਸੁਤ-ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦੂਜੇ ਪੰਛੀਆਂ ਪਾਸ ਪਲਦੇ
ਹਨ ਜਵਾਨ ਹੋਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਈਸ਼
ਅੰਸ਼ ਅਵਤਾਰੀ-ਈਸ਼੍ਵਰੀ ਅਵਤਾਰ, ਬਾਲਕ ਮ੍ਰਿਗਾਰੀ-ਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ,

8

Balak Singh was held in high reverence.
Like a cuckoo- fledgling brought up by a mother duck,
Ram Singh listened to and joyfully absorbed
the divine eulogies.
The good deeds previously accumulated,
bestirred themselves and helped him absorb
all the spiritual hues.
Blessed by fortune and saturated with love,
he went all the way to touch feet in submission.
Balak Singh recognized God's Element in him.
Satisfied that he was deserving and worthy to receive ,
he,
Of his own volition,
Offered him Nam,
Nam,
The quintessence of the four Vedas,
Eradicates confusion,
Instills non- involvement and destroys painful failings.

੯

ਦੀਓ ਮੰਤ੍ਰ ਰਾਜ ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕਾਜ ਸਾਜ,
ਜਾਂਹਿ ਸਮ ਔਰਨਾ ਦਰਾਜ ਫਲ ਦਾਇਕੈ।
ਕੋਊ ਜੋ ਕਹਿਤ ਬੇ ਕਲਾਮ ਦੀਨੀ ਸੱਯਦਾਨੀ,
ਸੋਊ ਸਭਿ ਕੂਰ ਹਮ ਪੇਖਯੋ ਅਜਮਾਇ ਕੈ।
ਏਹੀ ਕਲੀ ਕਾਲ ਕੀ ਕਰਾਲਤਾ ਕੁਚਾਲਤਾ ਕੋ,
ਗਾਲਤਾ ਹੈ, ਟਾਲਤਾ ਚੁਰਾਸੀ ਜੋਨਿ ਮਾਇ ਕੈ।
ਏਸ ਹੀ ਭਜਨ ਮਾਂਹਿ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਸ-ਉਛਾਹਿ,
ਲਾਈ ਲਿਵ ਅਧਕਾਹਿ ਰਸਨਾਂ ਹਲਾਇ ਕੈ।

ਦਰਾਜ-ਵਡਾ, ਸਯਦਾਨੀ-ਸਯਦ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਕਰਾਲਤਾ-ਭਯਾਨਕਤਾ,
ਕੁਚਾਲਤਾ-ਖੋਟੀਆਂ ਚਾਲਾਂ, ਮਾਇ-ਅਵਿਦਿਆ, ਸ-ਉਛਾਹਿ-ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ,

9

Balak Singh implanted in him Waheguru,
the supreme mantra that helps accomplish all the missions.
None other is as extensively effective.
There were some who would say that he had received
the revealed word from a Sayyadani.
Such an assertion was found wholly apocryphal,
This I say on personal testimony.
It is Waheguru.
the mantra that annihilates
the dangerous and the deceptive
Ways of the Iron Age,
brushes aside the illusion
and the cycle of births. Ram Singh was eagerly drawn to it.
He would recite it repeatedly and attentively.

੧੦

ਕਾਰ ਬਾਰ ਜਗ ਕੇ ਅਸਾਰ ਲਖਿ ਡਾਰਿ ਸਭ,
ਧਾਰ ਸੁ-ਅਚਾਰ ਔ ਵਿਚਾਰ ਵੀਚ ਰਹਿ ਹੈਂ।
ਮਸਤ ਸ਼ਰਾਬੀ ਜਯੋਂ ਰਹਾਬੀ ਬ੍ਰਿਤਿ ਏਕ ਰਸ,
ਦਾਬੀ ਦਲਗੀਰੀ ਫਾਬੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤੈ ਅਚਹਿ ਹੈਂ।
ਰੋਧ ਕਰਿ ਇੰਦ੍ਰੀ ਨਿਰੋਧ ਮਨ ਕੋ ਪ੍ਰਬੋਧ,
ਸੋਧ ਸੁੱਧ ਠੌਰ ਨਦੀ ਸਰ ਤਟ ਬਹਿ ਹੈਂ।
ਜੀਹ ਨਾਮ ਜਪ ਮਾਂਹਿ ਤਨ ਤਾਯੋ ਤਪ ਮਾਂਹਿ,
ਮਨ ਮਹਿਬੂਬ ਮਾਂਹਿ ਖੂਬ ਰਾਖਯੋ ਗਹਿ ਹੈਂ।

ਅਸਾਰ-ਸਥਿਰ ਨਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ, ਸੁ-ਆਚਾਰ-ਸਰੋਸ਼ਟ ਅਚਾਰ, ਖੁਸ਼ੀ ਤੈ
ਅਚਹਿ-ਬੇਦਾਗ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਖੁਸ਼ੀ, ਰੋਧ ਨਿਰੋਧ-ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ
ਰੱਖਣਾ, ਸਰ-ਸਰੋਵਰ, ਤਟ-ਕਿਨਾਰੇ, ਮਹਿਬੂਬ-ਗੁਰ ਪ੍ਰਮੇਸਰ,

10

He realized the utter futility of the world of affairs
and left it alone.
He led a life of positive conduct
and was ever absorbed in meditation.
He was like the one intoxicated,
always in a state of undisturbed bliss.
Never downcast,
he exuded joy and was free from desire.
He senses under control and the mind properly disciplined,
he would look up, for meditation, a clean place
beside a river or a pond.
The chant of the Nam was on his lips,
his body practiced austerity
and his mind was completely submerged in the Beloved.

੧੧

ਬੀਸਕ ਬਰਸ ਜਬਿ ਸਰਸ ਬਿਤਾਏ ਐਸ,
ਬੰਦਗੀ ਜੁਹਦ ਜਾਪ ਕੀਨੋ ਮਨ ਲਾਇ ਕੈ।
ਦਾਸੀ ਜੋਊ ਨਾਮ ਕੀ ਪ੍ਰਕਾਸੀ ਰਿਧਿ ਸਿਧਿ ਸੋਊ,
ਭਾਸੀ ਬਾਣੀ ਮੈਂ ਤਸੀਰ ਭਜਨ ਪ੍ਰਭਾਇ ਕੈ।
ਭਈ ਤੋ ਅਕਾਸ਼ ਬਾਨੀ ਖਾਸ ਯੋਂ ਮਹਾਨੀ ਤਾਂਹਿ,
ਦੇਹੁ ਨਾਮ ਜੀਵਨ ਕੋ ਸੀਖ ਭੋਗ ਦਾਇਕੈ।
ਪੰਥ ਗੁਰੁ ਦਸਮ ਕੀ ਰਸਮ ਬਢਾਵੇ ਜਗਿ,
ਖਸਮ ਕਾ ਖਾਲਸਾ ਹੈ ਖਾਸ ਯੇ ਲਖਾਇ ਕੈ।

ਸਰਸ-ਸਹਿਤ ਰਸ ਦੇ, ਜੁਹਦ-ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ, ਭਜਨ ਪ੍ਰਭਾਇਕੈ-ਭਜਨ ਦੇ
ਪ੍ਰਤਾਪ ਨਾਲ ਬਚਨ ਸਿਧੀ ਹੋ ਗਈ, ਸੀਖ-ਉਪਦੇਸ਼, ਭੋਗਦਾਇਕੈ-ਉਸ ਨਾਮ ਦਾ
ਉਪਦੇਸ਼ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦਿਓ ਜੋ ਸਰਬ ਫਲਦਾਇਕ ਹੈ, ਰਸਮ-ਮਰਯਾਦਾ,

11

He spent nearly twenty years of beautitude
in single minded devotion,
austerity and meditation
The Ridhi-Sidhi – the treasures and the supernatural powers,
were revealed to him as no more than the maid-servants of Nam.
Such was the impact of his practice of Nam, that whatever he
uttered proved true.
The heavens themselves spoke to this great man
charging him to spread Nam, the giver of enlightenment
and the wherewithals of life.
Spread the faith of the Tenth Master among the people,
and make them realize that the Khalsa is singularly God's own.

੧੨

ਪਾਇ ਏਹ ਹੁਕਮ ਪ੍ਰਮੇਸ ਕਾ ਬਿਸੇਸ ਫਿਰ,
ਰਾਮ ਮਿਰਗੋਸ ਉਪਦੇਸ ਦੈਨ ਲਾਗਿਓ।
ਹੁੱਕੇ ਛੁਡਵਾਏ ਰਖਵਾਏ ਕੇਸ ਮੋਨਯੋਂ ਕੇ,
ਸੁਧਾ ਛਕਿ ਬਾਏ ਸਿੱਖ ਭਾਗ ਜਿਨੈ ਜਾਗਿਓ।
ਫੈਲਯੋ ਜਸ ਭਾਰੀ ਸਿੱਖ ਥੀਏ ਤਾਂਹਿ ਕੇ ਅਪਾਰੀ,
ਸਿੰਘ ਪੰਥ ਬਿਰਧਾਇਓ ਨਾਮ ਰਸ ਪਾਗਿਓ।
ਫੀਮ ਭੰਗ ਪੋਸਤ ਸ਼ਰਾਬ ਮਾਸ ਚੋਰੀ ਜਾਰੀ,
ਠੱਗੀ ਤਜਿ ਥੀਏ ਸੰਤ ਸਤਿਜੁਗ ਆ ਗਿਓ।
ਬਾਏ-ਬਣ ਗਏ, ਬਿਰਧਾਇਓ-ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ,

12

Charged with this spectacular mission, Ram Singh set about delivering discourses.

He made people give up smoking and keep unshorn hair.

Particularly fortunate were those who partook of the Nectar and entered the Sikh fold. His fame spread apace.

People in multitude became his disciples.

Manifold grew the Khalsa.

His disciples, soaked in the bliss of Nam, gave up opium, hashish, poppy, liquor and various other intoxicants.

They would not eat meat.

They would not steal.

They foreswore adultery and deception.

They practiced saintliness.

The Golden Age had returned.

੧੩

ਕਰਤੋ ਦੁਕਾਨ ਲੋਹੇ ਕਪੜੇ ਕੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ,
ਤਾਂ ਤੈ ਨਛਾ ਪਾਇ ਜੋਊ ਆਪ ਪੈਨ੍ਹੇ ਖਾਇ ਹੈ।
ਸੰਗਤ ਅਪਾਰ ਆਵੈ ਦੁਾਰ ਪੈ ਰਹਾਵੈ ਭੀਰ,
ਪੂਜਾ ਜੋ ਚੜ੍ਹਾਵੈ, ਸੋ ਤੇ ਲੰਗਰ ਮੈਂ ਪਾਇ ਹੈ।
ਲੈਹੈ ਜੋਊ ਨਾਮ ਆਇ ਸੋਊ ਤੇ ਮਸਤ ਬਾਇ,
ਦਸਤਾਰ ਡਾਰ ਦਾਇ ਹਾਲ ਚਢ ਜਾਇ ਹੈ।
ਦੇਤ ਭੇਤ ਨਾਂਹਿ ਕਾਂਹਿ ਕਬੀ ਦੂਸਰੇ ਕੋ ਵਾਹਿ,
ਯਾਹਿ ਤੈ ਕਲਾਮ ਬਹੁ ਲੋਗ ਸੋ ਬਤਾਇ ਹੈਂ।
ਹਾਲ-ਮਸਤੀ

13

Ram Singh had set up a hardware and drapery shop, with income barely sufficient to provide him with food and clothing.

He was visited by throngs of disciples.

Huge were the gatherings at his doors.

Whatever offerings were made, all went to the free kitchen.

Those who received Nam from him, immediately went into ecstasy, forgetful of their turbans flying off their heads.

They would divulge this secret of their soul to none other, because of it, most of the people called it Kalam.*

*kalam, Muslim Sermon. 'Nam' is not to be confused with the Muslim Kalam or Revelation. Nam is the Mantra specially related to Sikh doctrine.

ਦੇਸਨ ਮੈਂ ਧੂੰਮ ਮਾਰੀ ਸਾਰੀ ਇਮ ਤਾਂਹਿ ਤਬਿ,
ਆਵੈਂ ਲੋਗ ਸਿੱਖ ਥਾਵੈਂ, ਅਜਮਾਵੈਂ ਤੈਸ ਹੀ।
ਮਾਲਵੇ ਦੁਆਬੇ ਮਾਝੇ ਪੋਠੋਹਾਰ ਤੈ ਅਪਾਰ,
ਥੀਏ ਸਿੱਖ ਬੇਸੁਮਾਰ ਤੀਨ ਲਾਖ ਐਸ ਹੀ।
ਸੂਬੇ ਕੀਨੇ ਬਾਈ ਤਿਨ ਅਕਬਰ ਸ਼ਾਹਿ ਨਿਆਈਂ,
ਉਨ ਕੀ ਜੁਬਾਨ ਮੈਂ ਤਸੀਰ ਬਾਈ ਵੈਸ ਹੀ।
ਨਰ ਨਾਰਿ ਸ਼ਬਦ ਅਪਾਰ ਪਢੈਂ ਗੁਰੂ ਕੇਰ,
ਢੋਲਕੀ ਬਜਾਇ ਬਾਂਧਿ ਜੋਟੀਆਂ ਅਛੈ ਸਹੀ।

ਪੋਠੋਹਾਰ-ਜੇਹਲਮ ਅਤੇ ਅਟਕ (ਸਿੰਧ) ਦਰਿਆਉ ਦੇ ਵਿਚਲਾ ਇਲਾਕਾ
ਜੋ ਹੁਣ ਪਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਤਸੀਰ-ਅਸਰ, ਬਾਂਧਿ ਜੋਟੀਆਂ-
ਜੋਟੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ। ਅਧੇ ਅਗੇ ਅਤੇ
ਅੱਧੇ ਸਿੰਘ ਪਿਛੇ ਬੋਲਣ ਨਾਲ ਏਹ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

Ths his holy fame spread far and wide; those who came to weigh,
found him full and became his disciples.

He had a huge following of no less than three lacs of people from
Malwa*, Doaba**, Majha*** and Pothohar****

Like Akbar, the Emperor, the appointed twenty-two Governors known
as Subas and blessed them with speech as effective as his own.

Men and Women would from themselves into choirs, play drums
and melodiously chant the Supreme Word of the Guru

* Region comprising district of Ferozepur, Faridkot, Nabha (Punjab)
Jind and Sorsa (Haryana) Patiala, Ludhiana (Punjab)

**Region falling between the rivers Sutlej and Beas.

***Region comprising districts falling between the rivers Ravi and
Beas.

****Region comprising districts falling between the rivers Jehlum
and Sind (Now in Pakistan).

ਹਮਨ ਕਰੈਹੈ ਭੋਗ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਕੇ ਪੈਹੈ ਬਹੁ,
ਸੰਗਤੋਂ ਕੇ ਕੱਠ ਥੈਹੈ ਰੈਹੈ ਰਚਨਾ ਲਗੀ।
ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਿ ਹੈਂ ਸਕੇਸ ਵੇਸ ਰਾਤ ਹੀ ਤੈ,
ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਮ ਮਾਂਹਿ ਰਾਖੈਂ ਰਸਨਾ ਪਗੀ।
ਰਾਖ ਹੈਂ ਪੁਸ਼ਾਕ ਪਾਕ ਸੁਕਲ ਊਰਣ ਮਾਲ,
ਕੱਛ ਕੜਾ ਕ੍ਰਦ ਮਰਦ ਨਾਰਿ ਸਭ ਜੇਤਗੀ।
ਬਿਨਾ ਨਾਮਧਾਰੀ, ਅੰਨ ਜਲ ਰੋਟੀ ਬੇਟੀ ਵਾਰੀ,
ਸਾਂਝ ਰਾਖ ਹੈਂ ਨਾ ਕਾਹੂੰ ਸੰਗ ਜਗ ਮੈਂ ਸਗੀ।

ਸਕੇਸ-ਕੇਸਾਂ ਸਹਿਤ ਇਸ਼ਨਾਨ, ਪਾਕ-ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸਾਫ਼, ਸੁਕਲ-ਸਫ਼ੈਦ,
ਊਰਣ ਮਾਲ-ਉਨ ਦੀ ਮਾਲਾ, ਜੇਤਗੀ-ਜਿਤਨੇ ਭੀ ਹਨ, ਸਗੀ-ਸਹਿਤ ਗੋਤਰ ਦੇ
ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਬਿਨਾਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਤੋਂ,

They would perform Havan* and continuously recite the Guru Granth,
beginning to end, in large congregations.

They would take a whole bath in the small hours and engage in an
unceasing chant of Waheguru.

Men and women, without exception, would be clad in a speckless,
holy white.

They would keep a woollen rosary and wear a Kachha (Shorts), a
Kara (Steel Bangle) and a Karad (small sword) as symbols.

They would not accepted food nor drink from, nor would they marry
into a family, outside the fold, the nearest kin being no exception.

*Ceremonial fire kept burning by pouring on it ghee and certain
perfumes for evoking spiritual advancement, prosperity, purification of
mind, cnvironment etc., and also for performing marriage ceremonies
by circumambulating four times around it.

ਦੇਵ-ਥਾਨ ਤੀਰਥ ਪੁਰਾਨ ਸਾਧੂ ਬਿੱਪਰੋਂ ਕੋ,
ਮਾਨ ਹੈਂ ਨ ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਦੇਤ ਔਰ ਕੋ ਕਬੀ।
ਆਪਸ ਮੈਂ ਦੇਤ ਲੇਤ ਹੈਂ, ਸਹੇਤ ਸਾਕ ਨਾਤਾ,
ਰਾਜ ਲੈਨ ਕੇਰੀ ਇੱਛਾ ਮਨ ਸਭਿ ਕੇ ਫਬੀ।
ਮਰਣੇ ਔ ਪਰਣੇ ਮੈਂ ਬਿੱਪਰੋਂ ਬੁਲਾਵੈਂ ਨਾਹਿ,
ਆਨੰਦ ਪਛਾਵੈਂ ਰੀਤਿ ਗੁਰੁ ਘਰ ਕੀ ਲਭੀ।
ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਹੀ ਕੋ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਵਤਾਰ ਪੀਰ ਜਾਨੈ,
ਜੋ ਬਖਾਨੈਂ ਵਹਿ ਸੋਊ ਮਾਨ ਹੈਂ ਸਭੀ।
ਸਹੇਤ-ਹਿਤ ਨਾਲ,

They do not owe allegiance to the temples, the places of pilgrimage, the Puranas, the Sadhus or the Brahmins.

They attach no importance to giving away charities and marital proposals are affectionately made and accepted within the fold.

All of them fondly cherish the desire for political power.

They do not invite Brahmins to perform marriage ceremonies or death rites.

They perform Anand* - a ritual discovered by them conforming to the tradition of the house of the Gurus.

They regard Ram Singh alone as their Satguru, the divine incarnation and the spiritual guide, His word is accepted, without demur, by all.

*The Sikh ritual for marriage ceremony, first performed by Satguru Ram Singh on 3rd June, 1863. The couple is required to circumambulate four times around the sacred ceremonial fire along with recitation of related hymns from the Sikh Scripture.

ਹੇਰਿ ਏਹੁ ਚਾਲ ਬੀਏ ਬਿਪ੍ਰ ਬਿਸਾਲ ਦੁਖੀ,
ਨਿੰਦਯਾ ਉਚਾਰੈਂ ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਅਪਾਰੇ ਹੈਂ।
ਕਾਰਨ ਦਰਸ ਗੁਰਦੁਆਰਨ ਸਿਧਾਰਨ ਜੋ,
ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਨ ਡਾਰਨ ਦਸਤਾਰੇ ਹੈ।
ਹੇਰ ਕੇ ਪੁਜਾਰੇ ਭਾਰੇ ਦੁਖੀ ਹੂੰ ਉਚਾਰੇਂ ਗਾਰੇਂ,
ਸ਼ਰ੍ਯਾ ਮਨਵਾਹਿ, ਵਾਹਿ ਉਨ ਕੀ ਨਾ ਧਾਰੇਂ ਹੈਂ।
ਯੋਹੀ ਰੇਹੈ ਰੌਰਾ ਗੌਰਾ ਕੂਕਯੋਂ ਕਾ ਦੇਸਨ ਮੈਂ,
ਬਾਢੇ ਅਤਿ ਭਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਤੁਕਨ ਤੈ ਨਿਆਰੇ ਹੈਂ।
ਹੇਰ-ਦੇਖ ਕੇ, ਬਿਸਾਲ-ਬਹੁਤ, ਸਿਧਾਰਨ-ਜਾਣਾ,

This way of life caused immense unhappiness to the Brahmins.

The Hindus and the Muslims, in large numbers, mouthed denunciation.

Whenever they visited Gurdwaras, they would recite Sabads, throwing off their turbans in ecstasy.

Such a sight caused resentment.

The Pujaris, hurling abuse, would like to thrust upon them (the Kukas) their own notions, and not accept those of the Kukas.

The Kukas thus became the talk of the town.

They grew enormously in numbers and were distinguished from the Hindus as well as the Turks.

ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜਾਇ ਜਿਤ ਸਿੱਖ ਹੂੰ ਹਜ਼ਾਰੋਂ ਤਿਤ,
 ਭੇਟ ਦੇਹੈਂ ਪੀਨ ਧਨ ਦੀਨ ਬੋਲ ਬੈਨ ਹੈਂ।
 ਦਮਦਮੇ ਸਾਹਿਬ ਮੁਕਤਸਰ ਮੇਲਯੋਂ ਪੈ,
 ਗਯੋ ਜਬਿ ਥਯੋ ਦਲ ਤਾਂਹਿ ਸੰਗ ਐਨ ਹੈਂ।
 ਹੇਰ ਕੈ ਅਰੂਜ ਤੈ ਨਮੂਜ ਤਬਿ ਤਾਂਹਿ ਬਡ,
 ਹਾਕਮ ਪੁਜਾਰੀ ਭਾਰੀ ਬੀਏ ਬਿਨ ਚੈਨ ਹੈਂ।
 ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਕੋਟਵਾਲ ਠਾਨੇਦਾਰ,
 ਰੈਹੈਂ ਪੇਸ਼ਵਾਈ ਮਾਂਹਿ ਤਾਂਹਿ ਕੇ ਸਸੈਨ ਹੈਂ।

ਪੀਨ-ਜ਼ਿਆਦਾ, ਦੀਨ-ਅਧੀਨਗੀ, ਐਨ-ਬਹੁਤਾ, ਅਰੂਜ-ਸੌਭਾ, ਨਮੂਜ-
 ਵਿਧਿ ਤਰੱਕੀ, ਸਸੈਨ-ਸੈਨਾ ਸਹਿਤ,

Whichever place Ram Singh visited, thousands came into his fold.

They addressed him with deep humility and made handsome offerings in cash.

Whenever, on the occasion of a festival, he visited Gurdwaras at Damdama Sahib and Muktsar, he was accompanied by a huge gathering of the Kukas.

The spectacle of ascendancy and grandeur achieved by Ram Singh made the administrators and the clerics lose much of their peace.

He was escorted by the Deputy Commissioner and the City Chief of Police with his force in toe.

ਅਦਬ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਇਨਤਜ਼ਾਮ ਰਾਖੈਂ ਵਾਹਿ,
 ਲੋਗ ਨਿਜ ਨਿਜ ਮਨ ਭਾਏ ਬੋਲਬੋ ਕਰੈਂ।
 ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਚਾਹਿ ਅਰਦਾਸ ਇਤਫਾਕ ਬਾਇ,
 ਬਢ ਹੈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਪੰਥ ਗੀਤਿ ਏਸ ਸੋਂ ਭਰੈਂ।
 ਪਰਸਾਦ ਭੇਟ ਲੈ ਕੇ ਗਯੋ ਜਬਿ ਗੁਰਦੁਆਰੇ,
 ਮਿਲ ਕੈ ਪੁਜਾਰੀਓਂ ਨੈ ਕਹਯੋ ਐਸ ਹੂੰ ਖਰੈਂ।
 ਤਾਲ ਪੱਕਾ ਕਰਵਾਇ ਦੇਹੁ ਤਨਖਾਹਿ ਏਹੁ,
 ਦਸਤਾਰ ਉਤਰੈ ਨਾ ਹਾਲ ਕਿਸੀ ਕੋ ਚਰੈਂ।
 ਖਰੈ-ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾ,

They offered due respects and made proper arrangements for his security, The people around, in their wisdom, made all sorts of comment.

Ram Singh wished to offer prayers conducive to a spirit of unity.

He, by his conduct, wanted the prestige of the Panth to grow.

He went to the Gurdwara to offer Prasad*.

The clerics, in a body, confronted him with a clear injunction:

You shall build banks around the holy tank in concrete as payment of a religious fine.

Your followers shall not go into ecstasy and their turbans must not fall off.

*Cooked sacred food made of floor, ghee (clarified butter) and sugar for offering to the Guru and distribution in the congregation.

੨੦

ਕਹਯੋ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਉਭੈ ਬਾਤ ਨਾਹਿ ਬਾਤ ਮੋ ਤੈ,
ਦੈਹੁ ਤਨਖਾਹਿ ਕਿਛੁ ਜਥਾ ਜੋਗ ਜੋ ਰਹਯੋ।
ਹੁਤੋ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੰਬੂ ਸਾਹਿਬ ਕਾ ਜੋ ਮਹੰਤ ਮੰਗਲ-ਮ੍ਰਿਗੇਸ,
ਤਾਂਹਿ ਪ੍ਰਬਥੇ ਕੌ ਯੋ ਫਰਯੋ।

ਧਾਰ ਹੈ ਨ ਕੂਕਾ ਕੋਊ ਕਬੀ ਨੀਲ ਰੰਗ ਅੰਗ,
ਨੀਲਾ ਸਿਰੇਪਾਉ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਆਗੇ ਲਯਾ ਧਰਯੋ।
ਯਦੀ ਤਾਂਹਿ ਸੋਊ ਨਿਜ ਸੀਸ ਪਰ ਧਾਰ ਲੀਓ,
ਤੋ ਭੀ ਨਾ ਪੁਜਾਰੀਓ ਨੈ ਇਤਫਾਕ ਹੈ ਕਰਯੋ।

ਉਭੇ-ਦੋਵੇਂ, ਬਾਤ-ਵਸ ਵਿਚ, ਰਹਯੋ-ਆਖਿਆ, ਫਰਯੋ-ਤਰੀਕਾ
ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਨਾ,

20

Ram Singh said both these injunctions were beyond his means to comply with.

He was only too ready to make an offering within his capacity.

Mahant Mangal Singh of Gurdwara Tamboo Sahib hit upon a plan to test the genuineness of his offer.

He was only too aware that no Kuka would ever wear a blue dress.

He brought a blue robe of honour for Ram Singh.

He respectfully accepted the robe, yet, the clerics were not reconciled.

੨੧

ਐਸ ਹੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਗਯੋ ਜਬਿ ਰੋਰ ਰਹਯੋ,
ਸੰਮਤ ਉਨੀ ਸੋ ਬਾਈ ਤੇਈ ਮਧ ਚੰਗ ਹੈ।
ਦੀਪ ਮਾਲ ਚੌਬੀ ਸਾਲ ਹੂੰ ਕੀ ਪਰ ਸੁਧਾਸਰ,
ਆਯੋ ਹਾਕਮੋਂ ਨੈ ਕੀਨੀ ਖਾਤਰ ਸੁਰੰਗ ਹੈ।
ਉਤਰਯੋ ਬਹਿਰ ਚਾਟੀਵਿੰਡ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹੂੰ ਤੈ,
ਬੀਸਕ ਹਜ਼ਾਰ ਕੂਕਾ ਸਿੰਘ ਥਯੋ ਸੰਗਿ ਹੈ।
ਪਰਸਾਦ ਭੇਟ ਲੈ ਅਪਾਰ ਜਬਿ ਦਰਬਾਰ ਆਯੋ,
ਤੋ ਪੁਜਾਰੀਓ ਨੈ ਕੀਨ ਯੋ ਕੁਢੰਗ ਹੈ।
ਸੁਧਾਸਰ-ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਕੁਢੰਗ-ਬੁਰਾ ਢੰਗ,

21

There was a similar uproar at Anandpur in 1922-23 Bikrami.

He was accorded a warm welcome by the Government officials when he visited Amritsar during the Diwali festival in 1924 Bikrami.

He camped outside Chativind Gate with nearly twenty thousand Kukas in company.

He went to the Golden Temple with abundant offering of Prasad; but again, the Pujaris (Clerics) acted malevolently.

੨੨

ਕੋਈ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰੋਂ ਹੀ ਰੁਪਯਾ ਰਿਸ਼ਵਤ ਮਾਂਗੈ,
ਕੋਊ ਤਨਖਾਹਿ ਚਾਰ ਪਾਂਚ ਲਾਖ ਮੰਗ ਹੈ।
ਹੋਇ ਕੈ ਮਸਤ ਕੋਊ ਕੂਕਾ ਨ ਉਤਾਰੈ ਪਾਗ,
ਸਿੱਖ ਨ ਕਹਾਵੈਂ ਤੇਰੇ, ਧਾਰੈਂ ਨੀਲ ਰੰਗ ਹੈ।
ਕਹਯੋ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਏਹੁ ਬਾਤ ਸਭਿ ਗੁਰੂ ਵਸ,
ਸ਼ਕਤਿ ਨ ਮੋ ਮੈ ਏਤੀ ਫੇਰੋਂ ਮਨ ਢੰਗ ਹੈ।
ਤਨਖਾਹਿ ਆਹਿ ਮੋ ਮੈਂ ਚਤਰ ਬਿਧਾ ਜੇ ਕੋਊ,
ਲੇਹੁ ਦੰਡ ਵਾਹਿ ਕਰਿ ਸਹੀ ਸੋ ਨਿਸੰਗ ਹੈ।

ਚਤਰ ਬਿਧਾ-ਤਨਖਾਹ ਯੋਗ ਚਾਰ ਦੋਸ਼, (ੳ) ਬ੍ਰਹਮਣ ਅਤੇ (ਅ) ਗਊ ਨੂੰ
ਮਾਰਨਾ, (ੲ) ਲੜਕੀ ਅਤੇ (ਸ) ਆਚਾਰਹੀਨ ਦਾ ਧਾਨ ਖਾਣਾ।

22

Some of them demanded thousands of rupees as bribe, while others insisted on imposition of a religious fine as big as four to five lakh of rupees.

There were some other conditions too:

No Kuka shall take off his turban while in ecstasy, nor shall he call himself your Sikh.

And, he shall wear a blue dress.

Replied Ram Singh: These conditions can be enforced by none but the Guru himself.

It is beyond me to change the very psyche of the people.

You have only to prove that I have committed any one of the Four Deadly Sins* and I would pay the religious fine without demur.

*Four Deadly Sings (i) Killing a Brahmin. (ii) Killing a cow. (iii) Killing one's daughter or giving away one's daughter for money. (iv) Accepting food from a corrupt or immoral person.

੨੩

ਬੀਓਂ ਤਕਰਾਰ ਹਿਨ ਬਾਤਨ ਪੈ ਭਾਰਿ ਜਬਿ,
ਬਢਤੀ ਨਿਹਾਰਿ ਰਾਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੂ ਤਬੈ।
ਗੁਰਦੁਆਰ ਆਗੇ ਬਿਰਿ ਆਪ ਹੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰਿ,
ਦੀਓਂ ਬ੍ਰਤਵਾਇ ਪਰਸਾਦ ਸਭਿ ਕੋ ਸਭੈ।
ਗਾਵਤੇ ਸਬਦ ਪ੍ਰਦੱਖਨਾ ਲੈ ਗਏ ਡੇਰੇ,
ਐਸ ਹੀ ਨਿਮਲਯੋਂ ਕੇ ਸਾਥ ਕੀਨ ਇਨਿ ਹੈ ਅਥੈ।
ਪੰਥ ਦੂਧ ਮਾਂਹਿ ਕਾਂਜੀ ਡਾਰੀ ਹੈ ਪੁਜਾਰੀਓਂ ਨੈ,
ਮੇਲ ਹੋਨ ਦੇਤ ਨ ਸ਼ਰੂਈ ਮੰਦ ਯੇ ਕਥੈ।

ਰਾਰ-ਝਗੜਾ, ਕਾਂਜੀ-ਗਾਜਰਾਂ ਰਾਈ ਆਦਿ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਖਟਾਈ
ਵਾਲਾ ਪਾਣੀ ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ ਛਿਟ ਨਾਲ ਦੁਧ ਫਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

23

A lengthy wrangle ensued.

Realizing that the situation could further aggravate, Ram Singh said his prayers in front of the Gurdwara and distributed Prasad.

Reciting hymns, all of them circumambulated the Gurdwara and returned to their camps.

The Pujaris had behaved in a similar fashion towards the Nirmalas.

The meanly Pujaris, acting like Kanji* that splits milk, would oppose all attempts towards unity of the Panth.

*Kanji: A beverage prepared from black carrot by mixing salt and mustard.

੨੪

ਯੱਦਪਿ ਪੁਜਾਰੀ ਥੇ ਬਿਰੋਧੀ ਇਨੈ ਕੇਰ ਬਏ,
ਤੋਂ ਭੀ ਉਭੈ ਪੰਥ ਯੇ ਬਢਾਏ ਗੁਰ ਨੈ ਘਨੇ।
ਸੁਨੇ ਅਬਿ ਧਰਮ ਕੇ ਹੇਤ ਸਿਰ ਦੈ ਕੈ ਕੂਕੇ,
ਧਰਮੀ ਸ਼ਹੀਦਨ ਮੈਂ ਗਏ ਜਿਮ ਹੋਂ ਗਨੇ।
ਸੰਮਤ ਉਨੀ ਸੋ ਬੀਸ ਤੀਸ ਕੇ ਵਖਤ ਮਧ,
ਠੌਰ ਠੌਰ ਧੇਨੁ-ਬਧ ਹੋਨ ਲਾਗੇ ਥੇ ਘਨੇ।
ਦੇਖਿ ਦੇਖ ਹਿੰਦੂ ਸਭ ਹੋਹਿੰ ਦੁਖਯਾਰੇ ਭਾਰੇ,
ਚਾਰਾ ਜੋਰ ਸਰਕਾਰ ਸੰਗ ਕੋਊ ਨਾ ਬਨੇ।
ਉਭੈ-ਦੋਵੇਂ, ਧੇਨ ਬਧ- ਗਊ ਹਤਿਆ,

24

The Pujaris persisted in their hostility towards them.

Nevertheless, both Kukas and the Nirmalas blessed by the Guru, flourished.

And now, listen, how the Kukas sacrificed their lives in the cause of Dharma and found their place among the martyrs of faith.

In between the second and the third decades of the (19th Century) Bikrami Samvat, cows came to be slaughtered in larger numbers and at various places.

They were not powerful enough to seek remedy with the Government.

੨੫

ਹਿੰਮਤ ਕਰਮ ਬਾਂਧਿ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘੋਂ ਤਬਿ,
ਬੁੱਚੜ ਬਿਦਾਰੇ ਹਤਯਾਰੇ ਬਹੁ ਠੌਰ ਪੈ।
ਸੁਧਾਸਰ ਆਦਿ ਠੌਰ ਔਰ ਹਿੰਦੂ ਨਾਮੀ ਗ੍ਰਾਮੀ,
ਅੰਗਰੇਜ਼ੋਂ ਗਹਿ ਕੈ ਦੁਖਯਾਰੇ ਕੀਨੇ ਗੌਰ ਪੈ।
ਦੈਨ ਲਾਗੇ ਫਾਂਸੀ ਜਬਿ ਆਇ ਖੁਦ ਕੂਕੇ ਤਬਿ,
ਕਾਤਲ ਸਬੂਤ ਆਪ ਬੀਏ ਸਭਿ ਤੌਰ ਪੈ।
ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਇ ਦਏ ਸੀਸ ਗਏ ਈਸ ਲੋਕ ਮਾਂਹਿ,
ਕੋਟਲੇ-ਮਲੇਰ ਫੇਰ ਬਯੋ ਸਾਕਾ ਔਰ ਪੈ।
ਈਸ ਲੋਕ-ਈਸ਼ੂਰ ਲੋਕ,

25

And, then the courageous Kukas were roused to action.
They put a number of slaughterous butchers to sword.

Prominent Hindus at Amritsar and various other places were arrested and persecuted by the English Government.

When they were about to be executed, the Kukas, on their own, came forward, led evidence to prove that they and none else, had dealt the deadly blow.

Happily, they went to the gallows and, from thereon, to the land of God Himself.

After that, there was yet another act of rare heroism at Malerkotla.

੨੬

ਕੂਕੇ ਸਿੰਘ ਸਾਠਕੋਂ ਨੈ ਠਾਟ ਕੈ ਮਰਨ ਨਿਜ,
ਮਾਰ ਕੈ ਕਸਾਈਆਂ ਕੋ ਗਾਈਆਂ ਬਚਾਈਆਂ।
ਕੋਟਲੇ ਕੀ ਤੁਰਕਾਨੀ ਤੈ ਪਠਾਨੀ ਫੌਜ ਸਭਿ,
ਸਿੰਘਨ ਸੈਂ ਲਗੇ ਇਨੈਂ ਮਾਰ ਕੈ ਹਟਾਈਆਂ।
ਫੌਜ ਪਟਯਾਲੇ ਨੈ ਬਿਸਾਲੇ ਜਾਇ ਦਗੇ ਸੰਗ,
ਕਸਮੈਂ ਉਠਾਇ ਲਯਾਇ ਦੀਏ ਪਕਰਾਈਆਂ।
ਉਡੇ ਸੋਊ ਤੋਪੋਂ ਆਗੇ ਅਨੁਰਾਗੇ ਸਬਦੋਂ ਮੈਂ,
ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਇ ਬਡਭਾਗੇ ਧਰਮ ਹਿਤਾਈਆਂ।
ਸਾਠਕੋਂ-ਸੱਠ ਦੇ ਕ੍ਰੀਬ, ਬਿਸਾਲੇ-ਵੱਡਾ, ਅਨੁਰਾਗੇ-ਪ੍ਰੇਮ ਉਤਸ਼ਾਹ,
ਹਿਤਾਈਆਂ-ਧਰਮ ਸਨੇਹੀ,

26

There were about sixty Kukas who, having resolved to court certain death, dispatched the butchers and protected the cows.

They were engaged by the armed forces of the Muslim State of Malerkotla, but the Sikhs repulsed them.

The Patiala troops practiced subterfuge, took false oath, persuaded them to their point of view and finally got them arrested.

Absorbed in the love of Sabad, they gladly offered themselves to be blown off by the cannon.

They were, they thought, exceedingly fortunate to die for their faith.

੨੭

ਸਰਦਾਰ ਰਾਜੇ ਤੈ ਮੁਸਾਹਿਬ ਸਾਹਿਬ ਬਡੇ,
ਅਚਰਜ ਬੀਏ ਹੇਰਿ ਕਾਰ ਤਿਨ ਕੇਰ ਪੈ।
ਦੋਸ ਹੀਨ ਓਸ ਸਮੇਂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕੋ,
ਰੰਗੂਨ ਭੇਜ ਦੀਓ ਅੰਗਰੇਜ਼ੋਂ ਖੂਬ ਸੋਚ ਫੇਰ ਪੈ।
ਔਰ ਹੁਤੇ ਸੂਬੇ ਜੇਈ ਕਹੂੰ ਕਹੂੰ ਭੇਜੇ ਤੇਈ,
ਜੋਰ ਤੋਰ ਦੀਓ ਏਸ ਪੰਥ ਕੋ ਬਧੇਰ ਪੈ।
ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੂ ਕੀ ਠੌਰ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਤਾਹਿ,
ਅਬਿ ਹੈ ਮਹੰਤ ਕੰਤ ਕੂਕਯੋਂ ਕਾ ਹੇਰ ਪੈ।
ਬਧੇਰ-ਬਹੁਤਾ ਜੋਰ,

27

The Kings and the Chiefs, the Courtiers and the English officers
were all awe-struck by this miracle of a deed.

The English, after deep deliberation, deported Ram Singh, then
found utterly free from blame, to Rangoon.

The various Subas were scattered in different directions and the
ascendancy of the Panth was sought to be curbed.

in the absence of Ram Singh, his brother, Budh Singh* is now
regarded as the Master and leader of the Kukas.

*The lineage, to this day, runs as follows: Baba Budh Singh (Baba
Hari Singh), Baba Partap Singh and Baba Jagjit Singh.

੨੮

ਠਟਤ ਭਵਾਨੀ ਕੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਪਠਤ ਬਾਨੀ,
ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਰਟਤ ਅਮੂਕੇ ਹੈਂ।
ਸ਼ੁਕਲ ਬਸਨ ਮਾਲਾ ਸੂਧੀ ਦਸਤਾਰ ਦਾਢੀ,
ਕਰਿ ਹੈਂ ਹਮਨ ਪਾਠ ਗ੍ਰੰਥ-ਗੁਰੂ ਜੂ ਕੇ ਹੈਂ।
ਦਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਾਦਿਕ ਸਹੀ ਹੈਂ ਸਭਿ,
ਲਾਲਸਾ ਲਲਾਮ ਰਾਜ ਲੈਬੇ ਕੀ ਅਚੂਕੇ ਹੈਂ।
ਹੇਰੇ ਜੈਸੇ ਲੱਖਣ ਹੈਂ ਟੇਰੇ ਤੈਸੇ ਗਜਾਨ ਸਿੰਘ,
ਐਸੇ ਪਰਸਿੱਧ ਹੀ ਅਬਿਧ ਸਿੱਖ ਕੂਕੇ ਹੈਂ।

ਠਟਤ-ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ, ਅਮੂਕੇ-ਬਿਨਾਂ ਰੁਕਣ ਤੋਂ, ਸ਼ੁਕਲ ਬਸਨ-ਸਫੈਦ
ਵਸਤ੍ਰ, ਸੂਧੀ ਦਸਤਾਰ ਦਾੜੀ-ਸਿਧੀ ਦਸਤਾਰ ਖੁਲ੍ਹੀ ਦਾੜੀ, ਸਾਦਿਕ-ਸਿਦਕੀ,
ਲਲਾਮ-ਸ਼ੁਭ, ਟੇਰੇ-ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਅਬਿਧ-ਅਡੌਲ ਨਿਸਚਯ ਵਾਲੇ।

28

They worship Bhavani, recite Bani and chant Waheguru over and
over again.

They are distinguished by their white dress, white woolen rosary,
straight turban and flowing beard.

They perform Heaven, recite hymns from the Guru Granth.

They are the true followers of Guru Gobind Singh, and cannot be
diverted from their resolve to establish a Government of their own.

Such are the impenetrable Kukas known for their worshipful ways.
Gian Singh has narrated as he has witnessed them.

ਅੰਤਿਕਾ

ਦੋਹਰਾ

ਉਨ ਸਿੰਘਨ ਕਾ ਹਾਲ ਤੋਂ ਲਿਖਿਓ ਕਿਤਾਬਨ ਮਾਂਹਿ।
ਹਮ ਨਿਜ ਨੈਨਨ ਜੋ ਪਿਖਿਓ ਸੋ ਅਬ ਸਾਚ ਸੁਨਾਂਹਿ।
ਚੌਪਈ
ਸੰਮਤ ਉਨੀਸੈ ਅਠਾਈ।
ਕੂਕੇ ਸਿੰਘ ਮਿਲੇ ਤਬ ਆਈ।
ਜੋ ਬੁੱਚੜ ਗਊਆਂ ਥੇ ਮਾਰਤ।
ਤਿਨਕੋ ਸੋ ਸਿੰਘ ਭਏ ਬਿਦਾਰਤ।
ਜਬ ਸਿੰਘ ਸਾਠਕ ਪਕੜੇ ਗਏ।
ਫੜੇ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਅਏ।
ਉਨ ਹਿਤ ਹੁਕਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਆਯੋ।
ਇਨ ਕੋ ਤੋਪਨ ਸੰਗ ਉਡਾਯੋ।
ਜਬ ਇਹੁ ਹੁਕਮ ਉਨੈਂ ਸੁਨ ਪਾਯੋ।
ਖੁਸ਼ੀ ਭਏ ਅਤਿ ਹੀਯ ਹੁਲਸਾਯੋ।
ਮੁਖ ਪਰ ਲਾਲੀ ਚੜੀ ਬਧੇਰੇ।
ਗਾਵਤ ਗੁਰ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਉਚੇਰੇ।
ਦੀਵੇ ਪਰ ਜਯੋਂ ਆਇ ਪਤੰਗੇ।
ਤਯੋਂ ਤੋਪਨ ਦਿਸ ਜਾਇ ਨਿਸ਼ੰਗੇ।
ਉਡੇ ਖੁਸ਼ੀ ਹੂੰ ਹੂੰ ਕਰ ਸਾਰੇ।
ਜਰਾ ਨ ਕੀਨੇ ਪਰਾਨ ਪਯਾਰੇ।
ਇਹ ਹਮ ਨੇ ਖੁਦ ਨੈਨ ਨਿਹਾਰੇ।
ਦੇਖਤ ਥੇ ਜੋ ਲੋਗ ਅਪਾਰੇ।
ਰਹੇ ਹਿਰਾਨ ਤਿਨੈ ਪਿਖ ਸਾਰੇ।
ਇਹੁ ਸਿੰਘਨ ਕੀ ਰੀਤੀ ਵਰਹੈ।
ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਕੀ ਮ੍ਰਿਤ ਤੈ ਨਾਹਿ ਡਰਹੈ।
ਸੰਮੁਖ ਸੱਤ੍ਰ ਜੰਗ ਮੈਂ ਜੈਹੈ।
ਮਰਨ ਮਾਰਨੋ ਨਾਹਿ ਟਰੈਹੈ।

(ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ ੫੧੮-੧੯)

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸ਼ਕਾਰ ਵਿਰੁਧ ਆਂਦੋਲਨਕਾਰੀ ੬੬ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਮਲੇਰ
ਕੋਟਲੇ ਵਿਖੇ ਤੋਪਾਂ ਅਗੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ (ਬਲੀਦਾਨ) ਜਨਵਰੀ ੧੭-੧੮, ੧੮੭੨

Appendix

Giani Gian Singh in his magnum opus. Panth Parkash, gives a fairly detailed account of the continuous executions of the Sikh warriors who taken prisoners along with their leader, Banda Singh Bahadur. He says-

“And, then, every day they were brought to Chandni Chowk. Twenty-five of them would gladly offer themselves to be killed. Every one of them would desire to be killed earlier than the others. They, the fortunate ones, loved to be martyred. They recited aloud the Word of the Guru over and over again and with gusto.

They gave away their lives happily and generously.

Said: We are leaving for Baikunth, the Heavenly Abode.”

And, then, he departs from the narrative and tells us that he has learnt it from the writings of Khafi Khan, Ram Jas of Jaipur and Hari Charan of Meerut. Suddenly, he turns to similar executions of the Kukas in his own time. True to the great Sikh tradition, they had happily laid down their lives espousing a noble cause. They, too, had embraced Death, reciting the Word of the Guru. Each one of them was in a great hurry to be present in the heavenly Guru Darbar. Giani Ji says:

The account of those Sikhs (the Bandais) has been set out in a number of books.

But, now, I would speak to you, in truthful details of what I saw with my own eyes.

During Nineteen Twenty-eight Bikrami

I came into contact with the Kukas.

The butchers who had slaughtered cows were themselves slain by these lion-hearted men of the Guru.

Nearly sixty of them, pure souls, were arrested and were brought to Malerkotla in custody. The English (Government) issued orders that they be blown off by cannon.

They were delighted to hear of this order they were indeed overwhelmed with joy.

Their exuberance shot into their miens

They recited aloud the word of the Guru.

As moths rushing towards a lamp, unrestrained they made for the

cannon.

Their spirits in high transport, they hurried forward without a thought for their dear lives.

This I was with my own eyes,

People had gathered in a large number.

They saw and were filled with wonder.

Wedded to the Supreme life-style of the Sikhs,

They were not afraid of embracing death by arms.

They could meet the enemy on the battle-field and be restrained from neither laying down not taking life.

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ

ਕੂਕਿਆਂ ਬਾਰੇ 28 ਕਥਿੱਤ

ਸੁਵਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਉੱਘੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਉੱਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ, ਉਹਨਾਂ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ 'ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਛਪੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ, ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਪਾਸ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਭਾਸ਼ਾ, ਕਾਵਿ ਆਦਿ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਦੂਰ ਦਰਾਜ਼ ਬਾਵਾਂ ਦੀ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਟਕਸਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਕ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਦਿਆਂ ਉਹ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਕੂਕਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਵੇਂ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਵੇਰ ਫਲੌਰ ਦੇ ਪੱਤਣ ਤੋਂ ਬੇੜੀ 'ਤੇ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਪੂਰੇ 22 ਦਿਨ ਆਪ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਕਥਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਦੌਰੇ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਦੀਵਾਲੀ ਦੇ ਪੁਰਬ ਤੱਕ ਇਸ ਇਲਾਹੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਰੰਗ ਮਾਣਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੂਕਿਆਂ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਪੌਰਾਣਿਕ ਅੰਸ਼ ਭਾਰੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਕਥਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਰ ਰਚਨਾ ਵਿਚ, ਏਨੀ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਧੂਰਾ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਦੇ ਕਾਵਿਕ ਮੁੱਲ ਵੀ ਅਕੱਟ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਅਮਰ ਕ੍ਰਿਤੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਿਲਪ, ਕਥਿੱਤ ਛੰਦ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਕੜ, ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਚਾਲ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਵਾਨੀ, ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਸੈਲੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਟੱਲ ਸੱਚਾਈਆਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਸਦਕਾ, ਇਹਨਾਂ ਕਥਿੱਤਾਂ ਦਾ ਉਚਕੋਟੀ ਦਾ ਕਲਾ ਪੱਖ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੂਕਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ, ਕੁਝ ਨਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਹੇਜ਼ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ, ਸਿਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਹਜ਼ਮ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ 1946 ਬ੍ਰਿਕਮੀ ਭਾਵ 1890 ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਪੰਥ ਪਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਐਡੀਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਕੂਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਬਹੁਤੇ ਕਥਿੱਤ ਕੱਢ ਦਿਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਉਮਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰੇ ਵਿਚ ਬਿਰਧ, ਬੀਮਾਰ, ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਲੜਕਾ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਣ ਸਦਕਾ ਅਤਿ ਮਾਯੂਸੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਖੌਤੀ ਪੰਥ-ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪੰਥਕ ਲਿਖਤ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਕੁਠਾਰਘਾਤ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਤਾਉਮਰ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕੇ।

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸ. ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਦੇਸਾਂ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਸੰਗਰੂਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਲੌਗੋਵਾਲ ਵਿਖੇ 1822 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਸ਼ਹੀਦ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਆਪ ਦੁੱਲਟ ਗੋਤ ਦੇ ਜੱਟ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਉਂਵ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣਾ, ਇਸ ਤੁਕ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਭਾਈ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀ ਸਾਖੀ ਲਿਖਦਿਆਂ ਆਪ ਵਰਤਦੇ ਹਨ - “ਜੂਝ ਮੋਇਉ ਤਬ ਮੋਰ ਪਿਤਾਮਾ।” ਕੁਝ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਲੌਗੋਵਾਲ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵਿਵਾਦਮਈ ਤੱਥ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਲਹੌਰ ਵਿਖੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਪੰਥ ਪਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਚਾਲ ਚਲਨ ਨੇੜਿਓਂ ਹੋ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਹੋਏਗਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਵੀ ਆ ਰਹੇ। ਮੁਦਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਮੁਦਕੀ ਵੀ ਗਏ ਅਤੇ 1849-50 ਵਿਚ ਰਿਆਸਤ ਜੀਂਦ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਵਿਰੁੱਧ ਉਠੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਬਾਣ ਲਈ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਆਪ ਦੇ ਪੱਟ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਲੱਤ ਨਕਾਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਉਹ ਨਾ ਖੇਤੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਨਾ ਸੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਲਈ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਦੋਵੇਂ ਕਿਤੇ ਛੁੱਟ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਲਮ ਫੜਨੀ ਪਈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਯਸ਼ ਹੈ:

“ਕੁਲ ਕਾਰਜ ਮਮ ਦੋਊ ਬੇ ਖੇਤੀ ਔ ਸੰਗਰਾਮ।

ਲਾਤ ਨਿਕਾਰੀ ਹੋਨ ਤੇ ਛੁਟ ਗਏ ਦੋਨੋਂ ਕਾਮ।”

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1854 ਈ. ਦੇ ਲਾਗੇ ਚਾਗੇ ਪਟਿਆਲੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਲਗ ਗਏ। ਫਿਰ ਹੋਰਨਾਂ ਸਾਧਾਂ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ‘ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਿਦਿਆ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ’ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਦੇਸ਼ਾਰਠਨ ਕੀਤਾ। 1857 ਦੇ ਗਦਰ ਸਮੇਂ ਆਪ ਨੂੰ ਜਸੂਸ ਸਮਝ ਕੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਿਆਨਕ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰਾਂ, ਚੀਤਿਆਂ ਅਤੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਭੀਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਘੁੰਮਣਾ ਪਿਆ। ਯਾਤਰਾ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਕੇ ਪਟਿਆਲੇ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਨੰਦ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਸੀ। ਉਪਰ ਵਰਣਿਤ ਦੋ ਵੱਡੇ-ਆਕਾਰੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ‘ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ’ (1891) ‘ਰਿਪੁਦਮਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ 1917 ਵਿਚ, ਭੂਪਿੰਦਰਾ ਨੰਦ, “ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ”, ‘ਤਵਾਰੀਖ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ’, ‘ਤਵਾਰੀਖ ਲਾਹੌਰ’, ‘ਇਤਿਹਾਸ ਰਿਆਸਤ ਬਾਗੜੀਆਂ’, ‘ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਈ ਰੂਪ ਚੰਦ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸ੍ਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਆਦਿਕ ਬਹੁਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜੋ ਸਾਰੀਆਂ ਅਜੇ ਤਕ ਵੀ ਛਪ ਨਹੀਂ ਸਕੀਆਂ। “ਅਨੇਕ ਸਾਖੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਲਿਖੀਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਆਪ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਸੰਪਰਦਾਈ ਹੈ ਪਰ ਨਜ਼ਰੀਆ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਨਹੀਂ।...ਆਪ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀਰਘ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਜਾਣੂ ਹੋਣ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। 24 ਸਤੰਬਰ, 1921 ਨੂੰ ਇਸ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ।”¹

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ ਸੰਬਤ 1936 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿਚ ਹਾਫ਼ਜ਼ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਮਤਬਾ ਮੁਰਤਜ਼ਵੀ ਦਿਲੀ ਵਿਚ ਪੱਥਰ ਦੇ ਛਾਪੇ ’ਚ ਛਪਵਾਈ। ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਾਧਿਆਂ ਤੇ ਸੋਧਾਂ ਸਮੇਤ, 1946 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਫ਼ਤਾਬ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚੋਂ ਛਪਿਆ। ਇਸੇ ਹੀ ਸਾਲ ਕਾਕਾ ਸਿੰਘ ਸਾਧੂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਤੀਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਛਾਪਾ ਪੱਥਰ ਵਿਚ ਛਪਵਾਈ। ਚੌਥੀ ਟਾਈਪ ਐਡੀਸ਼ਨ ‘ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ’, ਹਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਛਪਵਾਈ ਗਈ। ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ ਵਾਲੇ ਸੱਜਣਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਪਸੰਦ ਨਾ ਆਈਆਂ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਚੌਥੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਵਿਚੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਖਾ ਗਏ:

“ਕੌਨ ਛੁਡਾਤੇ ਇਨ ਤੇ ਦਿਲੀ। ਛੁਡਤੇ ਨ ਕਮਾਨ ਨਿਜ ਢਿਲੀ।

ਕਿਉਂ ਕੁਦਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਨ ਚਿਲੀ। ਕਿਉਂ ਠੁਕਵਾਤੇ ਗਰਦਨ ਕਿੱਲੀ।”

ਇਸੇ ਲਈ ਬਾਅਦ ਵਾਲੀਆਂ ਐਡੀਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਥਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਬਿੱਤ ਵੀ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਹੋਰ ਤੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਛਪੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਕਬਿੱਤ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਰੂਹ ਨਾਲ ਅਨਿਆਇ ਰੋਕਣ ਲਈ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਆਪੇਖਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮਤਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਚੱਜਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਇਸ ਘਾਟ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਉਚਪਾਇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ, ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਕਰਕੇ, ਇਹ 28 ਕਬਿੱਤ ਮੂਲ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਛਪਵਾ ਕੇ ਇਹ ਵਡਮੁੱਲਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੂ ਇਹ ਕਬਿੱਤ ਆਮ ਸੰਗਤ, ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਖੋਜੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ। “ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੱਖ-ਸੰਖੇਪ ਵਿਵਰਨ” ਨਾਂ ਤਹਿਤ ਇਹ ਪੁਸਤਕ 1988 ਈ. ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਨਗਰ (ਸਿਰਸਾ) ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। “ਭੂਮਿਕਾ ਲੇਖਕ” ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ: “ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਕੋਈ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਕੋਈ ਸੰਖੇਪ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਇਹ 28 ਕਬਿੱਤ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਤਿ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਤਸਵੀਰ ਹਨ। ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਦੇ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਕਬਿੱਤਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸਰਵ ਪ੍ਰਥਮ ਹੈ।”²

ਪਹਿਲੇ ਕਬਿੱਤ ਵਿਚ ਹੀ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ, ਇਸ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਇਕ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਕਬਿੱਤ, ਉਹਨਾਂ 1946 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਾਲੀ ਛਾਪ ਵਿਚ ਛਾਪੇ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਇਸ ਪੰਥ ਨੂੰ 30 ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਕਿ 1914 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਦੀ ਵੈਸਾਖੀ ਜਾਂ 1857 ਈ. ਦੀ 12 ਅਪ੍ਰੈਲ ਸਹੀ ਤਾਰੀਖ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਛਪਣ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸਾਲ ਦੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਰਚਣ ’ਤੇ ਵੀ ਸਮਾਂ ਲਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਕੂਕਾ ਮੱਤ ਬਾਰੇ ਇਹ ਭੰਡੀ ਪਰਚਾਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ

ਨਾਮ ਕੂਕੇ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਸਰਕਾਰ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਖਿਲਾਫ਼ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨਰਮ ਹੋਈ, ਇਹ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਅਖਵਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਪਰ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਜਾਂ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਮ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੱਲੇ ਦੇ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਉਚੀ ਉਚੀ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਨ ਕਾਰਨ ਕੂਕੇ ਸੰਗਿਆ ਮਿਲੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮਸਤਾਨੇ ਹੋ ਕੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਦਸਤਾਰ ਲਹਿ ਜਾਣ ਬਿਨਾਂ, ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀ ਰਹੂ ਰੀਤ ਉਹ ਕੂਕਿਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ:

ਕਬਿੱਤ ॥

“ਪੰਥ ਖਾਲਸੇ ਮੈਂ ਏਕ ਸਾਖ ਕੂਕੇ ਸਿੰਘਨ ਕੀ
ਤੀਸਕ ਬਰਸ ਤੈ ਜੋ ਬਿਦਤੇ ਮਹਾਨ ਹੈਂ।
ਸ਼ਬਦ ਕੀ ਮਸਤੀ ਮੈਂ ਹਾਲ ਤੇ ਬੇਹਾਲ ਹੋਇ
ਸਿਰ ਤੈ ਉਤਾਰ ਜਾਤ ਦਸਤਾਰ ਤਾਨ ਹੈਂ।
ਸਹੀ ਨਾਮ ਨਾਮਧਾਰੀ ਆਹਿ ਤਿਨ ਕਾ ਉਦਾਰੀ,
ਕੂਕ ਮਾਰਨੇ ਤੈ ਕੂਕੇ ਜਗਤ ਬਖਾਨ ਹੈ।
ਏਕ ਦਸਤਾਰ ਕੇ ਉਤਾਰ ਬਿਨ ਔਰ ਰੀਤਿ,
ਚਾਹੀਯਤ ਜੈਸੀ ਤੈਸੀ ਤਿਨ ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ।”³

ਜਿਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਿੱਖ-ਤਖਤਾਂ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ 1867 ਈ. ਤੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਪਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਤੇਰੇ ਸਿੱਖ ਪੱਗ ਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਿਆਂ, ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਉਸੇ ਇਕੋ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਕਬਿੱਤ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਮੰਦੀ ਰੁਚੀ ਦਾ ਨਿਖੇਧ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਇਹਨਾਂ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪੰਥ ਰੂਪੀ ਦੁੱਧ ਵਿਚ, ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਛੇਕਣ ਵਾਲੀ ਕਾਂਜੀ ਪਾ ਕੇ, ਏਕਤਾ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋੜ੍ਹੇ ਅਟਕਾਏ ਹਨ:

“ਪੰਥ ਦੂਧ ਮਾਂਹਿ ਕਾਂਜੀ ਡਾਰੀ ਹੈ ਪੁਜਾਰੀਓਂ ਨੈ,
ਮੇਲ ਹੋਨ ਦੇਤ ਨਾ ਸ਼ਰੂਈ ਮੰਦ ਯੇ ਕਬੈ।”⁴

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਣ ਕੂਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹਨਾਂ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਟਕਰਾਉ ਵਾਲਾ ਰਵੱਈਆ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਦਾ ਚਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਇਕ ਅਹਿਮ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿਚ ਡੂੰਘੇ ਉਤਰੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ

ਕਿਵੇਂ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਤੇ ਇਕੱਲਿਆਂ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਅਖੌਤੀ ਧਰਮ ਮੁਖੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸਜ਼ਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹੋ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਘਟਨਾ ਵਰਣਨ ਸਮੇਂ ਬਣੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਮਨਾਉਤਾਂ ਤੇ ਚੱਲਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੀ ਵਿਵੇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁੱਧ ਦਾ ਦੁੱਧ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਨਿਖੇੜ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਜਿਹਲਮ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੋਠੋਹਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ, ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਸਦਕਾ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੁਰੀ ‘ਅਮਰਾਵਤੀ’ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ 1856 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਦਰਿਆ ਜੋ ਅਟਕ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ‘ਤੇ ਹੈ ਉੱਥੇ ਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਅਰੋੜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ। ਕੁਝਨਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਜਨਮ ਤਿਥੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦਾ ਕੁਝ ਭਿੰਨ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਰੇ ਕੂਕੇ ਸਿੱਖ ਇਹ ਭਵਿੱਖਤ ਵਾਕ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ: “ਗੁਪਤ ਗਿਆਰੂਵਾਂ ਖੇਲਸੀ ਕੋਈ ਨਾ ਪਾਵੈ ਪਾਰ।” ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਇਕ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਸ ਦੀਪਕ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਿਆਈਂ ਸੀ, ਜੋ ਦੀਵਾ ਕਿਸੇ ਘੜੇ ਵਿਚ ਹੀ ਜਗਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬਾਹਰ ਨਾ ਫੈਲਦਾ ਹੋਵੇ। ਕਿਉਂਜੁ ਇਸ ਦੀਪਕ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਘੜੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਫੈਲਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ, ਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਵਰੋਸਾਏ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਹੀ ਸੀ।

ਹੇਠਲੇ ਕਬਿੱਤ ਵਿਚ ਕਵੀ ਜੀ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਸਫਲ ਚਾਲ ਵਿਚ ਕਬਿੱਤ ਛੰਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਉਚ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਭਾਵੇਂ “ਬਾਲਕ” ਹੈ; ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਤੇ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਗਾਲਣ ਵਾਲੇ ਹੋ ਨਿਬੜੇ ਹਨ:

“ਨਾਮ ਸਿੰਘ ਬਾਲਕ ਪੈ ਪਾਲਕ ਪਿਗੰਬਰੋਂ ਕੇ,
ਅੰਬਰੋਂ ਕੇ ਮਾਲਕ ਅਡੰਬਰੋਂ ਕੇ ਤਯਾਗੀ ਹੈਂ।
ਤਾਲਕ ਰਖੈ ਹੈਂ ਏਕ ਖਾਲਕ ਸੈਂ ਸਾਲਕ ਸੇ,
ਗਾਲਕ ਬਿਕਾਰਨ ਕੇ ਚਾਲਕ ਵਿਰਾਗੀ ਹੈਂ।
ਗੋਇ ਰਾਖੀ ਘਟ ਦੀਪ ਜਿਮ ਨਿਜ ਅਜਮਤ
ਸਜ ਮਤਿ ਭਗਤਿ ਵਿਰਕਿਤ ਅਦਾਗੀ ਹੈਂ।

ਕੀਰਤਨ ਕਥਾ ਸਤਸੰਗ, ਜਥਾ ਜੋਗ ਤਥਾ,
ਰਾਖਤ ਥਾ, ਭਾਖਤ ਥਾ ਭਜਨ ਸਜਾਰੀ ਹੈ।”⁵

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵਿਚ,
ਵਿਸ਼ੇ ਰਸਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦੇ ਜਾਪ ਸਦਕਾ, ਈਸ਼ਵਰੀ ਅੰਸ ਸੰਮਿਲਤ ਸਨ:
“ਸੰਮਤ ਅਠਾਰਾਂ ਸੌ ਛਿਪੰਜਾ ਮੈਂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ,
ਭਯੋ ਅਵਤਾਰ ਤਾਹਿੰ ਈਸ਼ ਅੰਸ ਭਾਵ ਤੈ।
ਜਾਤਿ ਕਾ ਅਰੋੜਾ ਭਯੋ ਭਗਤ ਅਮੋੜਾ,
ਨਾਮ ਜਪਯੋ ਨਾ ਥੋੜਾ ਛੋੜਾ ਵਿਸ਼ੇ ਰਸ ਯਾਵਤੇ।”⁶

ਫਿਰ ਜਦੋਂ 1885 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਾਈ
(ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਹਜ਼ਰੋਂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਆਪਣੀ ਦੁਕਾਨ ਪਾ ਲਈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਬਾਲਕ
ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵੀ ਉਥੇ ਆ ਵੱਸਣ ਅਤੇ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਾਉਣ ਸਦਕਾ
ਹਜ਼ਰੋਂ ਨਗਰੀ ਦੀ ਉਪਮਾ ਅਯੁੱਧਿਆ ਪੁਰੀ (ਰਾਮ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਅਤੇ
ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ) ਜੈਸੀ ਲਿਖ ਦਿਤੀ ਹੈ ਜਿੱਥੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈਆਂ:

“ਤਾਂਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਕਰ ਹਜ਼ਰੋਂ ਅਮਾਪ ਵਰ
ਭਯੋ ਸਮ ਔਧ ਤਰ ਮੰਦਤਾ ਬਿਲੈ ਗਈ।”

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਚੀ ਬਿਰਤੀ-ਸੁਰਤਿ ਮਤਿ ਮਨ ਬੁਧ - ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ
ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕੇ ਫੁਰਮਾਇਆ
ਸੀ ਕਿ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਮੇਰਾ ਅਵਤਾਰ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸੇ ਵਿਚ -
ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ - ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਾਂਗਾ - ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪੱਕਾ ਆਦੇਸ਼
ਦਿਤਾ:

“ਐ ਪੈ ਗੁਰ ਦਸਮ ਦਰਸ ਦੈ ਜੋ ਕਹਯੋ ਤਾਂਹਿ
ਮੇਰੇ ਅਵਤਾਰ-ਅੰਸ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਹੈ ਭਰੇ।
ਯਾਂਹਿ ਹੇਤ ਤਾਂਹਿ, ਨਾਂਹਿ ਔਰ ਕਾਂਹਿ ਮਾਂਹਿ
ਨਿਜ ਸ਼ਕਤਿ ਰਖਾਈ, ਗੁਰ ਵਾਕ ਦਿਢ ਯੇ ਧਰੇ।”⁷

ਸੰਬਤ 1898 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਮੁਤਾਬਿਕ 1841-42 ਈ., ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਲਾਹੌਰ
ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਸਿਖ ਸੈਨਾ ਵਿਚ (ਗੁਰੂ) ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੱਡਾ ਥਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ
ਕ੍ਰਿਤ ਸਮਝ ਕੇ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਕੁਝ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਹਜ਼ਰੋਂ ਵਿਖੇ ਆਪਣੀ
ਪਲਟਨ ਨਾਲ ਗਏ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮਹਾਨ
ਸ਼ੌਂਕ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ
ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰੀ ਅਵਤਾਰ ਅਤੇ ਯੋਗ ਉਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਮਝ ਕੇ ਨਾਮ

ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ ਦਿਤੀ:

“ਪੇਖ ਅਧਿਕਾਰੀ ਈਸ਼-ਅੰਸ ਅਵਤਾਰੀ
ਤਬ ਬਾਲਕ ਮ੍ਰਿਗਾਰੀ ਦੀਓ ਨਾਮ ਮੁਦ ਥਾਇ ਕੈ।”

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਵੇਂ ਆਮ ਲੋਕ, ਕਿਸੇ ਲਹਿਰ ਜਾਂ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਵਾਧੇ
ਤੋਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਕੇ ਝੂਠੀਆਂ ਉਂਜਾਂ ਘੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਕੂਕਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਹ ਉਂਜ
ਘੜੀ ਗਈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਸੱਯਦਾਣੀ ਦਾ ਚੇਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ
ਲਈ ਕਲਾਮ ਹੀ ਉਹ ਅੱਗੇ ਆਪਣੇ ਸਿਖਾਂ ਜਾਂ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ
ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਜਾਤੀ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਸ ਝੂਠ ਦਾ ਪਰਦਾ
ਫਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹੜਾ
ਮੰਤਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿਤਾ - ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੰਤਰ ਜਿਸ ਦੇ ਤੁੱਲ ਹੋਰ
ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜਾ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਪੂਰੇ ਕਰਦਾ ਹੈ:

“ਦੀਓ ਮੰਤ੍ਰ ਰਾਜ ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕਾਜ ਸਾਜ,
ਜਾਂਹਿ ਸਮ ਔਰ ਨ ਦਰਾਜ ਫਲ ਦਾਇਕੈ।
ਕੋਊ ਜੋ ਕਹਿਤ ਥੇ ਕਲਾਮ ਦੇਤ ਸੱਯਦਾਣੀ,
ਸੋਊ ਸਭ ਕੂਰ ਹਮ ਪੇਖਯੋ ਆਜਮਾਇ ਕੈ।”⁸

ਫਿਰ ਇਸੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਨਾਲ ਜਪਿਆ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਠਿਨ ਤਪੱਸਿਆ-
ਸਾਦਗੀ ਵਿਚ ਡੁਬੋਇਆ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਮਹਿਬੂਬ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਕਰ ਲਿਆ ਗੁਰੂ
ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ:

“ਜੀਹ ਨਾਮ ਜਪ ਮਾਂਹਿ ਤਨ ਤਾਯੋ ਤਪ ਮਾਂਹਿ,
ਮਨ ਮਹਿਬੂਬ ਮਾਂਹਿ ਖੂਬ ਰਾਖਯੋ ਗਹਿ ਹੈਂ।”

ਜਦੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵੀਹ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਲਗ ਪਗ ਬੀਤ ਗਏ (ਉਂਵ
16-17 ਸਾਲ ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹਨ) ਤਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਇਹ “ਦਰਗਾਹੀ-ਆਦੇਸ਼”
ਹੋਇਆ ਕਿ ਹੁਣ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਾਲੀ ਸਿਖੀ ਦਾ ਮੁੜ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਪਰਚਾਰ
ਕਰੋ ਅਤੇ ਦੱਸੋ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ:

“ਭਈ ਯੋਂ ਅਕਾਸ਼ ਬਾਨੀ ਖਾਸ ਯੋਂ ਮਹਾਨੀ ਤਾਂਹਿ
ਦੇਹੁ ਨਾਮ ਜੀਵਨ ਕੋ ਸੀਖ ਭੋਗ ਦਾਇਕੈ।
ਪੰਥ ਗੁਰੂ ਦਸਮ ਕੀ ਰਸਮ ਬਢਾਵੋ ਜਗਿ
ਖਸਮ ਕਾ ਖਾਲਸਾ ਹੈ ਖਾਸ ਯੋ ਲਖਾਇ ਕੈ।”⁹

ਫਿਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਹੁਕਮ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਨਿਵਾਉਂਦਿਆਂ ਗੁਰਮਤਿ-
ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਜਗਤ-ਜੂਠ ਤੰਬਾਕੂ ਅਤੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ

ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਕੇ ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ ਦਿਤੀ।
ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੱਸ ਅਤੇ ਸਿਖ ਪੰਥ ਵੀ ਫੈਲਦਾ ਗਿਆ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰ
ਛੱਡਣ ਨਾਲ ਕਲਿਜੁਗ ਵਿਚ ਦੁਬਾਰਾ ਸਤਿਜੁਗ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਆ ਗਿਆ:

“ਪਾਇ ਏਹ ਹੁਕਮ ਪ੍ਰੇਸ ਕਾ ਬਿਸੇਸ ਫਿਰ
ਰਾਮ ਮਿਰਗੋਸ ਉਪਦੇਸ ਦੈਨ ਲਾਗਿਓ।
ਹੁੱਕੇ ਛੁਡਵਾਏ ਰਖਵਾਏ ਕੇਸ ਮੋਨਯੋਂ ਕੇ,
ਸੁਧਾ ਛਕ ਥਾਇ ਸਿਖ ਭਾਗ ਜਿਨੈ ਜਾਗਿਓ।
ਫੈਲਯੋ ਜੱਸ ਭਾਰੀ ਸਿਖ ਥੀਏ ਤਾਂਹਿ ਕੇ ਅਪਾਰੀ,
ਸਿੰਘ ਪੰਥ ਬਿਰਧਾਇਓ ਨਾਮ ਰਸ ਪਾਗਿਓ।
ਫੀਮ ਭੰਗ ਪੋਸਤ ਸ਼ਰਾਬ ਮਾਸ ਚੋਰੀ ਜਾਰੀ,
ਠੱਗੀ ਤਜਿ ਥੀਏ ਸੰਤ ਸਤਿਜੁਗ ਆਗਿਓ।”¹⁰

ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰ-ਮੰਤਰ ਕੰਨ ਵਿਚ ਗੁਪਤ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹੋਰ
ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਭਿਲਾਖੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਕੂਕਾ-
ਕਾਰ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਇਸ
ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਹਨੂੰ ‘ਕਲਾਮ’ ਆਖਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ:

“ਦੇਤ ਭੇਤ ਨਾਂਹਿ ਕਬੀ ਦੂਸਰੇ ਕੋ ਵਾਹਿ
ਯਾਹਿ ਤੈ ਕਲਾਮ ਬਹੁ ਲੋਗ ਸੋ ਬਤਾਇ ਹੈਂ।”

ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਕ-ਨਾਤਾ, ਵਰਤੋਂ-ਵਿਹਾਰ, ਲੈਣ ਦੇਣ ਵੀ ਕੂਕਿਆਂ
ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਹੈ:

“ਬਿਨਾ ਨਾਮਧਾਰੀ, ਅੰਨ ਜਲ ਰੋਟੀ ਬੇਟੀ ਵਾਰੀ,
ਸਾਂਝ ਰਾਖ ਹੈਂ ਨਾ ਕਹੂੰ ਸੰਗ ਜਗ ਮੇਂ ਸਗੀ।”

ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਮਨਾਉਤਾਂ ਛੱਡ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੀ
ਛੱਟ ਲਾਹ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਸੁਤੰਤਰ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਇਛਿਆ
ਸਭ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅਨੰਦ-
ਮਰਿਆਦਾ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਵਤਾਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ
ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਇਹ ਕਬਿੱਤ ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ
ਸੱਤਾ ਪਰਾਪਤੀ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਪੱਖ ਵੱਲ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ:

“ਦੇਵ-ਥਾਨ ਤੀਰਥ ਪੁਰਾਨ ਸਾਧ ਬਿਪਰੋਂ ਕੇ,
ਮਾਨ ਹੈਂ ਨ ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਦੇਤ ਔਰ ਕੋ ਕਬੀ।
ਆਪਸ ਮੈਂ ਦੇਤ ਲੇਤ ਹੈਂ, ਸਹੇਤ ਸਾਕ ਨਾਤਾ,

ਰਾਜ ਲੈਨ ਕੇਰੀ ਇੱਛਯਾ ਮਨ ਸਭਿ ਕੇ ਫਬੀ।
ਮਰਣੈ ਔ ਪਰਣੈ ਮੈਂ ਬਿੱਪਰੋਂ ਬੁਲਾਵੈਂ ਨਾਂਹਿ,
ਆਨੰਦ ਪਛਾਵੈਂ ਗੀਤ ਗੁਰੁ ਘਰ ਕੀ ਲਭੀ।
ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਹੀ ਕੋ ਸਤਿਗੁਰੁ ਅਵਤਾਰ ਪੀਰ ਜਾਨੈ
ਜੋ ਬਖਾਨੈਂ ਵਹਿ ਸੋਊ ਮਾਨ ਹੈਂ ਸਭੀ।”¹¹

ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਮਝੀਆਂ-ਮਸਾਣਾਂ, ਕਬਰਾਂ-ਦਰਗਾਹਾਂ, ਪੀਰਾਂ-ਫਕੀਰਾਂ,
ਗੁੱਗੇ-ਭੈਰੋਂ, ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਕੂਕਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਤਾ ਖਤਮ ਕਰਨ ਅਤੇ
ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਢਾਹ ਢੇਰੀ ਕਰ ਦੇਣ
ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੂਕਿਆਂ 'ਤੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਚਲਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ
ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪੁਰੋਹਿਤ ਵਰਗ- ਸਿੱਖ ਤਖ਼ਤਾਂ ਗੁਰਧਾਮਾਂ
ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਵੀ ਰੱਖਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲੋਂ ਦੀ
ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਬਿਜ਼ ਧਿਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਰਚਨਾ ਖਤਮ ਹੋਣ ਨਾਲ, ਉਹਨਾਂ
ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਗ੍ਹਾ ਜਗ੍ਹਾ ਲੋਕ ਕੂਕਿਆਂ
ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵੀ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ
ਖਾਲਸੇ ਜਿਉਂ ਹੀ ਹਿੰਦੂ-ਤੁਰਕ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਨਿਆਰਾ ਸਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ:

“ਯੋਂ ਹੀ ਰੇਹੈ ਰੌਰਾ ਗੌਰਾ ਕੂਕਯੋਂ ਕਾ ਦੇਸਨ ਮੈਂ,
ਬਾਢੇ ਅਤਿ ਭਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਤੁਕਨ ਤੇ ਨਿਆਰੇ ਹੈਂ।”

ਗਊ ਦੇਸ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਧੁਰਾ ਸੀ। ਖੇਤੀ ਬੈਲਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ
ਸੀ। ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਦਾ ਉਦਗਮ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ, ਗਊ ਗਰੀਬ
ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। 1849 ਈ. ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੁਚੜ ਬੱਧ
ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਬਾਅਦ ਜਗ੍ਹਾ ਜਗ੍ਹਾ ਗਊ ਘਾਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ।
ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਖੁਲ੍ਹ ਗਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਇਸ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ
ਦੀ ਫਿਰਕੂ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਛਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਕੂਕਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਚਾਲ ਨੂੰ
ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵੰਗਾਰ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰ
ਦੀ ਪਵਿਤਰਤਾ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁੱਚੜਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ, ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਬੇਦੋਸ਼ ਉਘੇ ਹਿੰਦੂ
ਆਗੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਰਕਾਰ ਫਾਹੇ ਲਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਕੂਕਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੁਰਮ ਵੀ
ਕਬੂਲਿਆ। ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਸਬੂਤਾਂ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋ ਕੇ
ਸਿਰ ਭੇਟਾ ਕਰ ਗਏ। ਇਸ ਵੱਡੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਾਕੇ ਦੀ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠੀ ਅਗਵਾਹੀ,
ਕੂਕਿਆਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ, ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਕਿਹੜਾ ਭੁਗਤਾ ਸਕਿਆ ਹੈ:

“ਹਿੰਮਤ ਕਮਰ ਬਾਂਧ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘੋ ਤਬਿ,

ਬੁੱਚੜ ਬਿਦਾਰੇ ਹਤਯਾਰੇ ਬਹੁ ਠੌਰ ਪੈ।
 ਸੁਧਾਸਰ ਆਦਿ ਠੌਰ ਔਰ ਹਿੰਦੂ ਨਾਮੀ ਗ੍ਰਾਮੀ,
 ਅੰਗਰੇਜ਼ੋਂ ਗਹਿ ਕੈ ਦੁਖਯਾਰੇ ਕੀਨ ਗੌਰ ਪੈ।
 ਦੈਨ ਲਾਗੇ ਫਾਂਸੀ ਜਬ ਆਏ ਖੁਦ ਕੂਕੇ ਤਬਿ,
 ਕਾਤਲ ਸਬੂਤ ਆਪ ਬੀਏ ਸਭਿ ਤੌਰ ਪੈ।
 ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਇ ਦਏ ਸੀਸ ਗਏ ਈਸ ਲੋਕ ਮਾਂਹਿ,
 ਕੋਟਲੇ-ਮਲੇਰ ਫੇਰ ਬਯੋ ਸਾਕਾ ਔਰ ਪੈ।”¹²

ਕੂਕਿਆਂ ਦਾ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਵਿਖੇ 17-18 ਜਨਵਰੀ 1872 ਈ. ਨੂੰ ਤੋਪਾਂ ਅੱਗੇ ਉਡਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨੋਟਰਾਂ ਨਾਲ ਨਿਹਾਰਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਥ ਪਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਸਾਕਾ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤ ਸੌ ਸਿੰਘਾਂ ਸਮੇਤ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਧਰਮ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣੀ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਲਿਖਦੇ ਲਿਖਦੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਦੇ ਕੂਕਾ-ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਗਾਥਾ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਕੇ ਭਾਵ ਵਿਭੋਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ (ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦੁਰ ਦੇ ਨਾਲ ਦਿਆਂ) ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤੇ ਮੈਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ - ਸੁਣੋ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਕੂਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਗਾਥਾ ਸੁਣਾਵਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਮੈਂ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਦੀਵੇ ਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪਤੰਗੇ ਜਿਉਂ, ਸਨਮੁਖ ਹੋ ਹੋ ਕੇ ਸੀਸ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। 28 ਕਬਿੱਤਾਂ ਵਾਲੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅੰਤ 'ਤੇ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲੋਂ ਛਾਪੇ ਪੰਨਾ 518-19 'ਤੇ ਦਰਜ ਇਸ ਸਾਕੇ ਨੂੰ, ਅੰਤਿਕਾ ਵਜੋਂ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਚਿਰ-ਸਥਾਈ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਸ ਝੂਠ ਦਾ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਡਾਇਆ। ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਡਣ ਵਾਲੇ, ਦੀਵੇ 'ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪਤੰਗੇ ਜਿਉਂ ਭੱਜ ਭੱਜ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਉਂਦੇ ਜਿਹਨਾਂ ਲਈ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਤਸਬੀਹ ਵਰਤੀ ਹੈ:

“ਦੋਹਰਾ ॥

ਉਨ ਸਿੰਘਨ ਕਾ ਹਾਲ ਤੇ ਲਿਖਿਓ ਕਿਤਾਬਨ ਮਾਂਹਿ।
 ਹਮ ਨਿਜ ਨੈਨਨ ਜੋ ਪਿਖਿਓ ਸੋ ਅਬ ਸਾਚ ਸੁਨਾਂਹਿ।
 ਚੌਪਈ ॥
 ਸੰਮਤ ਉਨੀ ਸੈ ਅਠਾਈ। ਕੂਕੇ ਸਿੰਘ ਮਿਲੇ ਤਬ ਆਈ।

ਜੋ ਬੁਚੜ ਗਊਆਂ ਬੇ ਮਾਰਤ। ਤਿਨਕੋ ਸੋ ਸਿੰਘ ਭਏ ਬਿਦਾਰਤ।
 ਜਬ ਸਿੰਘ ਸਾਠਕ ਪਕੜੇ ਗਏ। ਫੜੇ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਆਏ।
 ਉਨ ਹਿਤ ਹੁਕਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਆਯੋ। ਇਨ ਕੋ ਤੋਪਨ ਸੰਗ ਉਡਾਯੋ।
 ਜਬ ਇਹ ਹੁਕਮ ਉਨੈਂ ਸੁਨ ਪਾਯੋ। ਖੁਸ਼ੀ ਭਏ ਅਤਿ ਹੀਯ ਹੁਲਸਾਯੋ।
 ਮੁਖ ਪਰ ਲਾਲੀ ਚਢੀ ਬਧੇਰੇ। ਗਾਵਤ ਗੁਰ ਕੇ ਸਬਦ ਉਚੇਰੇ।
 ਦੀਵੇ ਪਰ ਜਯੋਂ ਆਇ ਪਤੰਗੇ। ਤਯੋਂ ਤੋਪਨ ਦਿਸ ਜਾਇ ਨਿਸ਼ੰਗੇ।
 ਉਡੇ ਖੁਸ਼ੀ ਹੂੰ ਹੂੰ ਕਰ ਸਾਰੇ। ਜਰਾ ਨ ਕੀਨੇ ਪਰਾਨ ਪਯਾਰੇ।
 ਇਹ ਹਮ ਨੇ ਖੁਦ ਨੈਨ ਨਿਹਾਰੇ। ਦੇਖਤ ਬੇ ਜੋ ਲੋਗ ਅਪਾਰੇ।
 ਰਹੇ ਹਿਰਾਨ ਤਿਨੈ ਪਿਖ ਸਾਰੇ। ਇਹ ਸਿੰਘਨ ਕੀ ਗੀਤੀ ਵਰਹੈ।
 ਸਸਤ੍ਰ ਕੀ ਮ੍ਰਿਤ ਤੈ ਨਹੀ ਡਰ ਹੈ। ਸੰਮੁਖ ਸੱਤ੍ਰ ਜੰਗ ਮੈ ਜੈ ਹੈ।
 ਮਰਨ ਮਾਰਨੋ ਨਾਹਿ ਟਰੈ ਹੈ।”¹²

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ 18 ਜਨਵਰੀ 1872 ਈ. ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸੂਬਿਆਂ ਸਮੇਤ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਮ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੀ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਲਿਖ ਗਏ ਹਨ:

“ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੂ ਕੀ ਠੌਰ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਤਾਂਹਿ,
 ਅਬ ਹੈ ਮਹੰਤ ਕੰਤ ਕੂਕਯੋਂ ਕਾ ਹੋਰ ਪੈ।”

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਕੂਕਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬੀਰ ਰਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ, ਸਫੈਦ ਬਸਤਰ, ਚਿਟੀ ਮਾਲਾ ਸਿੱਧਾ ਦਸਤਾਰਾ ਤੇ ਦਾਹੜਾ, ਹਵਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਠ ਕਰਨ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਜੇਹੇ ਲੱਛਣ ਹਨ, ਜੋ ਵੇਖੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਡੋਲ ਨਿਸ਼ਚੇ ਵਾਲੇ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ, ਸਿਆਸੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਰਾਜ ਲੈਣਾ ਵੀ ਦੱਸ ਗਏ ਹਨ:

“ਦਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਾਦਿਕ ਸਹੀ ਹੈਂ, ਸਭਿ
 ਲਾਲਸਾ ਲਲਾਮ ਰਾਜ ਲੈਬੇ ਕੀ ਅਚੂਕੇ ਹੈ।”

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕ ਤਰਿੱਕੜੀ, ਜੋ ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਆਗੂ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਣਛਪੇ ਗਰੰਥ ਛਾਪਣ ਲਈ ਲੈ ਲਏ, ਇਹਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਟਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਛਾਪਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਅਤੇ ਮਾਸਿਕ ਪੈਨਸ਼ਨ ਤਾਉਮਰ ਦੇਣ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿਤਾ ਪਰ ਬਚਨ ਤੇ ਕਾਇਮ ਨਾ ਰਹੇ।

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਬਦਸਲੂਕੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੁਖੀ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ, ਗੁਜਰਨ ਤੋਂ 6 ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਵਾਸਤੇ ਮਾਇਆ, ਬਸਤਰ, ਦਸਤਾਰ, ਮਾਲਾ ਆਦਿ ਸੰਤ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਦੇ ਹੱਥ 1921 ਈ. ਵਿਚ ਨਾਭੇ ਭੇਜੇ ਸਨ। ਨਾਮਧਾਰੀ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਸਨਮਾਨ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਨੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੈਰਾਗ ਦੇ ਅੱਥਰੂ ਆਏ ਤੇ ਆਖਿਓਨੇ - ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਮਰਨਾ ਸੁਖਾਲਾ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।

ਛੁੱਟ ਨੋਟ:

1. ਪੰਜਾਬ ਕੋਸ਼ (ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ) - 2004, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਸਫਾ 705-706
2. ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿਖ : ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ 28 ਕਥਿੱਤ -ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, 1988, ਸ੍ਰੀ ਜੀਵਨ ਨਗਰ (ਸਿਰਸਾ), ਸਫਾ 7-8
3. ਉਹੀ - ਸਫਾ 34
4. ਉਹੀ - ਸਫਾ 78
5. ਉਹੀ - ਸਫਾ 38
6. ਉਹੀ - ਸਫਾ 36
7. ਉਹੀ - ਸਫਾ 42
8. ਉਹੀ - ਸਫਾ 50
9. ਉਹੀ - ਸਫਾ 54
10. ਉਹੀ - ਸਫਾ 56
11. ਉਹੀ - ਸਫਾ 64
12. ਉਹੀ - ਸਫਾ 91-92

-()-()/\[/]*a

ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਥਾਨ

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਦੂਜੇ ਦੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜਸੂਜਾ, ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਅਤੇ ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਈ.ਸੀ.ਨੰਦਾ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਭਲੀਭਾਂਤ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਰਾਹੀਂ ਇਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਪੱਛਮ ਵਲੋਂ ਆਏ ਨਵੇਂ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਨਾਵਲ ਨਾਟਕ ਕਹਾਣੀ ਜੀਵਨੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ, ਸਰੋਦੀ ਕਾਵਿ ਨਿਬੰਧ ਆਦਿ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕੱਲੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖਣੀਆਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਪਾਰਸੀ ਥੀਏਟਰੀਕਰਨ ਕੰਪਨੀਆਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਨਾਟਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਥੱਲੇ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰੋ. ਆਈ. ਸੀ.ਨੰਦਾ ਨੂੰ ਮਿਸਿਜ਼ ਨੌਰਾ ਰਿਚਰਡਜ਼ ਤੋਂ ਨਾਟ ਸਿਰਜਨ ਅਤੇ ਅਭਿਨੈ ਕਲਾ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪਰਸਿਥਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਬਾਵਾ ਬੁਧ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਅਰੂੜ ਸਿੰਘ ਤਾਇਬ ਅਤੇ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਬੈਰਿਸਟਰ ਨੇ ਕੁਝ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਪਰ ਅਸੀਂ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਟ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਆਰੰਭ ਆਈ. ਸੀ. ਨੰਦਾ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਥਦੇ ਹਾਂ।

ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਅ ਦਰਸਾਉਂਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਈ. ਸੀ.ਨੰਦਾ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸੇਖੋਂ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ

ਗਾਰਗੀ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਪੱਛਮੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਹੀ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। 1936 ਈ. ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਸਾਹਿਤਕ ਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਇਹਨਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਉਪਰ ਪੈਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ। ਦੇਸ਼ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਦਸ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਤਕ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਧਾਰਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਉਪਰ ਚੋਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਸੇਖੋਂ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗਾਰਗੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕਕਾਰ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਨਾਟ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਭਾਵੇਂ ਪਿਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਨੇ ਪੱਛਮ ਵਲੋਂ ਆਈਆਂ ਨਾਟ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਤਾਬਦੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਾਟ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਦੇਸ਼ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਖੋਸਲਾ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ ਅਤੇ ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਹੂਜਾ ਵੀ ਜੁੜ ਗਏ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਟ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਨ (ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦਾ ਜੰਮਪਲ ਹੈ। ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਉਸਦਾ ਝੁਕਾਅ ਕਵਿਤਾ ਵਲ ਸੀ ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਰੇਡੀਓ ਉਪਰ ਕੁਝ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਰੰਗਮੰਚ ਵਾਲੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਇਆ। ਉਸਦੀ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਰੇਡੀਓ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਪਰ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਇਬਸਨ, ਚੈਖੋਵ ਅਤੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਨਾਟ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਕਾਂਗੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ। ‘ਜੋਤ ਤੋਂ ਜੋਤ ਜਗੇ’, ‘ਇਕ ਵਿਚਾਰੀ ਮਾਂ’, ਅਤੇ ‘ਅਣਭਿਜ’ ਉਸਦੇ ਅਜਿਹੇ ਤਿੰਨ ਇਕਾਂਗੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅ ਹੋਏ, ਜਿਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਜੋਂ ਉਸਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣੀ ਅਤੇ ਅਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਪੁਰਸਕਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ। ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉੱਨੀ ਇਕਾਂਗੀ ਲਿਖੇ ਹਨ ਅਤੇ ਚੌਦਾਂ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਕਾਂਗੀ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਨਾਲੋਂ ਪੂਰਾ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਵੱਲ ਉਸਦਾ ਰੁਝਾਣ ਵਧ ਗਿਆ। ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਇਕਾਂਗੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਚੈਖੋਵ, ਸਟਰਿੰਡ ਬਰਗ ਅਤੇ

ਬਰਨਾਰਡ ਸ਼ਾਅ ਆਦਿ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਕੇ ਉਹ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਾ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਵੱਲ ਉਸਦਾ ਰੁਝਾਨ ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਕਰਕੇ ਹੋਇਆ ਹੈ।

‘ਜਿਗਰਾ’, ‘ਫੁੱਲ ਕੁਮਲਾ ਗਿਆ’ ਅਤੇ ‘ਅਪਰਾਧੀ’ ਉਸਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ, ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ‘ਜਿਗਰਾ’ ਨਾਟਕ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਸਮਾਜਕ ਮਰਿਆਦਾ ਨੂੰ ਨਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਅਜਿਹੀ ਖੁਲ੍ਹ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਘਰੇਲੂ ਜੀਵਨ ਕਲੇਸ਼ਮਈ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਔਰਤ ਦਾ ਜਿਊਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਔਰਤ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਤੀਰਾ ਮਰਦ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਅੰਤ ਤੇ ਨਾਇਕਾ ਦਾ ਪਤੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਕਾਇਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਇਕਾ ਰਾਣੀ ਤੋਂ ਇਹ ਭੁਲ ਅਣਭੁਲ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਡਾਢਾ ਪਛਤਾਵਾ ਹੈ। ਪਤੀ ਉਸਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਉਸ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਹੈ। ‘ਫੁੱਲ ਕੁਮਲਾ ਗਿਆ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਆਧੁਨਿਕ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹੇ ਡੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਚਰਨਾ, ਦੇਸਤਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਮਾਣਨਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਚੰਗੇਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰੱਖਣਾ ਆਦਿ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਰਦ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਤੰਗਦਿਲੀ ਵਾਲਾ ਵਤੀਰਾ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਏ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਪੁਰਸ਼ ਉਸਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਤੋਂ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਲਗਾਤਾਰ ਉਸਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੰਕੀਰਨ ਵਤੀਰੇ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰੇ। ਪਰ ਉਹ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘਬਰਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਮਲਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਅਗਲੇ ਸੰਸਕਰਨਾਂ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਇਸਦੇ ‘ਅੰਤ’ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕੁਮਲਾਉਂਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਤੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੋਝੇ ਵਤੀਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਡਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਸੋਚ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ‘ਅਪਰਾਧੀ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇਣ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮਰਦ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਨੇ ਜੋ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਿਤੀ ਹੈ ਉਸਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਨਾ ਕਰੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਨੇ ਅਜੇ ਉਸਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਔਰਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਦਰਯੋਗ ਸਥਾਨ ਤਾਂ ਹੀ ਪਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਹ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਬੁਰੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਅਤੇ ਅਮਲਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਪੂਰੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਕਰੇ।

ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਹਨ। ‘ਉਦਾਸ ਲੋਕ’, ‘ਦੋਜ਼ਖੀ’ ਅਤੇ ‘ਸੰਬੰਧ’। ‘ਉਦਾਸ ਲੋਕ’ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੋਝੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਹਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਸ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਤੱਕਿਆ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਨਾਟਕਕਾਰ, ਉਸਦੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਅਤੇ ਭੈਣ-ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਿਜੀ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਹੇਠਲੀ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਹਰ ਘਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਸ਼ਿਵ, ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਜੀਅ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਕਾਰਨ, ਬਿਮਾਰੀ ਕਾਰਨ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਟਕਰਾਓ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ‘ਦੋਜ਼ਖੀ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਨੇ ਤਾਂ ਘਰੇਲੂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦੁਭਰ ਬਣਾਇਆ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਭਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਤਨਾਓ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਤੀ ਆਪਣੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਕਰਕੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਤੰਗ ਹੈ। ਪੁੱਤਰ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਨਾਲ ਤਨਾਓ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਪਤੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝਣ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਘਰੇਲੂ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਰਕਾਰ ਉਤੇ ਮੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਹੋਰ ਡੂੰਘੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਾਰਨ ਵੀ ਲੱਭੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ‘ਸੰਬੰਧ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵਿਆਹੇ ਹੋਏ ਜੋੜੇ ਕਲੇਸ਼ਮਈ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਰਤਾਰੇ ਉਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਦਰਜ ਹੈ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਪੀੜ੍ਹੀ

ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਿਰਾਰਥਕ ਜਾਣ ਕੇ ਆਤਮਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਦੇ ਝਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਫਸੀ ਪਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਲੋਕ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਮਰਿਆਦਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਕੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਜ਼ਾਦੀ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ‘ਕਲੱਛਣੇ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੋੜਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਲਗਾਤਾਰ ਸਰੀਰਕ ਪਿਆਰ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਔਲਾਦ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਓ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪਤਨੀ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪਤੀ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਮਰਦਾਊ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਸਮਾਜਕ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵੀ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਪਤੀ ਝੁਕਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਬੱਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਆਹ-ਬਾਹਰੇ ਸੰਪਰਕ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਵੇ। ‘ਛੱਕੇ’ ਨਾਟਕ ਹੀਜ਼ੜਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਹੀਜ਼ੜਾ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਦਰਜੇ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਇਕ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਮੈਡੀਕਲ ਟੈਸਟ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਜੁਆਇਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਾ ਮਰਦ ਹੈ, ਤੇ ਨਾ ਇਸਤਰੀ। ਹੀਜ਼ੜਿਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬੜੇ ਵਿਲੱਖਣਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ‘ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਨਰਕ’ ਨਾਟਕ ਉਸ ਨੇ 1976 ਈ. ਵਿਚ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਸਾਡੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਿਜ਼ਾਮ ਅਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਢਾਂਚੇ ਉਪਰ ਤਿੱਖਾ ਵਿਅੰਗ ਕਸਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਗੂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰ ਕਿਵੇਂ ਰਲ ਕੇ ਗ਼ਰੀਬ ਜਨਤਾ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ – ਦੀ ਝਾਕੀ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚੋਂ ਉਭਰਦੀ ਹੈ। ਬੱਸ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਪਹੁੰਚ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਐਨਕ ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਬੱਸ ਕੰਡਕਟਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਦੁਖਾਂਤ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਹੈ।

‘ਰਾਜਾ’ ਅਤੇ ‘ਨਿਜ਼ਾਮ ਸੱਕਾ’ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਹਨ।

‘ਰਾਜਾ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕਿਵੇਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਉਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਘਟਨਾ-ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਸਾਰੇ – ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ, ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਆਦਿ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਰਜ ਹਨ। ‘ਨਿਜ਼ਾਮ ਸੱਕਾ’ ਨਾਟਕ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਬਦਲੇ ‘ਬੱਚਾ ਸੱਕਾ’ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਢਾਈ ਪਹਿਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ‘ਬੱਚਾ ਸੱਕਾ’ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦਰਸਾ ਕੇ, ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਅਜਿਹੇ ਫੁਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜਕ ਸੁਧਾਰ ਦੀਆਂ ਅਜੋਕੀਆਂ ਪਰਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਭੂਪਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਆਈ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ‘ਇਕਾਈ ਦਹਾਈ ਸੈਂਕੜਾ’ ਨਾਟਕ ਜਿੱਥੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਰੱਬੀ ਡਰ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਵਿਚਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਟਕਰਾਉ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹ ਨਾਟਕ ਮਿੱਲ ਮਾਲਕਾਂ ਅਤੇ ਵਰਕਰਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਉਪਜੇ ਤਨਾਓ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਰਕਰਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਚਿਵ ਆਈ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ, ਏਕਤਾ, ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਇਸਤਰੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਕਰਜ਼ ਦੀ ਜਿੱਤ ਆਦਿ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਪੱਖ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚੋਂ ਉਭਰਦੇ ਹਨ।

‘ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ’ ਅਤੇ ‘ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ’ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਦੋ ਨਾਟਕ ਹਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਝਲਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ‘ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਰਸਾਲੂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਨਿਆਇ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਰਾਣੀ ਕੌਕਿਲਾਂ ਅਤੇ ਹੋਡੀ ਦੀ ਪਿਆਰ ਕਥਾ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਦਿਵਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਿਆਰ ਦੀ ਤਾੰਘ ਅਤੇ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹਮਉਮਰ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ‘ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ’ ਨਾਟਕ ਹੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰੀਤ ਕਥਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੀਰ-ਕਥਾ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਪਾਸੇ ਹੱਟ ਕੇ ਹੀਰ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੀ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਬੁਜ਼ਦਿਲੀ ਕਾਰਨ ਸੈਦੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਮੰਨ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਸੈਦਾ ਉਸ ਦੀ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸੈਦੇ ਨੂੰ ਵੀ ਠੁਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਅੰਤ ਬਸ ਹੀਰ ਦਾ ਅੰਤ ਹੈ।

ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਟ-ਸਿਰਜਣ-ਕਲਾ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਗੋਦ-ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਬਦੀਲੀ

ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਟ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਸਾਇੰਸ ਤੈਕਨਾਲੋਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਗਈ। ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਨਾਟਕ- ‘ਜਿਗਰਾ’, ‘ਫੁੱਲ ਕੁਮਲਾ ਗਿਆ’ ਅਤੇ ‘ਅਪਰਾਧੀ’ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਲਿਖੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਹਰ ਅੰਕ ਵਿਚ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੜੀ ਵਿਚ ਗੁੰਦ ਕੇ ਇਕਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਟ-ਸਿਰਜਣ-ਕਲਾ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਘਟਨਾ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਤਰ ਸਿਰਜ ਕੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਉਹ ਵਾਧੂ ਖਲਾਰਾ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਨਾਟ ਸੰਰਚਨਾ ਅਮੂਮਨ ਇਕਹਿਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੱਝਵਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ‘ਉਦਾਸ ਲੋਕ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਓ ਨੂੰ ਉਸਾਰਦਾ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਮਾਜਕ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਤਨਾਓ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਨਾਟਕ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਇਸ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਉਲਝਦੀਆਂ ਹੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਪਾਠਕਾਂ/ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਉਪਰ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ‘ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਨਰਕ’ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਗੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਮਹਾਂਨਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਨਾਟ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸੂਤਰਧਾਰ ਤੇ ਟਿਪਣੀਕਾਰ, ਜੋ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਤਰ ਵੀ ਹਨ, ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਝਾਕੀਆਂ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀ ਤੈਕਨੀਕ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ‘ਕੁਲੱਛਣੇ’ ਅਤੇ ‘ਦੋਜ਼ਖੀ’ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਬਾਕਾਇਦਾ ਅੰਕ-ਵੰਡ ਜਾਂ ਝਾਕੀ-ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਨਾਟਕ ਕੇਵਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਖਤਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਰੀਆਂ ਝਾਕੀਆਂ ਰੌਸ਼ਨੀ ਅਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤੀਖਣ ਸੂਝ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਸ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣੀ ਹੈ। ‘ਰਾਜਾ’ ਅਤੇ ‘ਨਿਜ਼ਾਮ ਸੱਕਾ’

ਉਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਹਨ। ‘ਰਾਜਾ’ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਤਾਂ ਸਿਲਸਲੇਵਾਰ ਹੈ ਪਰ ‘ਨਿਜ਼ਾਮ ਸੱਕਾ’ ਨਾਟਕ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੇ ਇਕ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜੋੜਦਾ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਸੱਕਾ’ ਦੇ ਫੁਰਮਾਨ ਸੁਣਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

‘ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ’ ਅਤੇ ‘ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ’ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲੋਕ ਕਥਾ ’ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਰੰਗਣ ਦੇਣ ਲਈ ਗੀਤ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਰੌਚਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਟਕਰਾਅ, ਤਨਾਉ ਅਤੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਨਾਟ-ਸਿਰਜਣ-ਕਲਾ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਾਟਕ ਲਿਖਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ - ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਮੰਚਣ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਨਾਟ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਾਤਰ-ਚਿਤ੍ਰਣ-ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਤੱਥ ਉਭਰਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ ਦੇ ਰਚੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ, ਜੋ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਵੇਖੇ ਪਰਖੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਇਹ ਪਾਤਰ ਸਾਧਾਰਨ, ਜੀਵਨਮਈ ਅਤੇ ਹੇਠਲੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਥਲੇ ਉਸ ਨੇ ‘ਜਿਗਰਾ’, ‘ਫੁੱਲ ਕੁਮਲਾ ਗਿਆ’ ਅਤੇ ‘ਅਪਰਾਧੀ’ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ‘ਉਦਾਸ ਲੋਕ’ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਸ਼ਿਵ ਜੋ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਬਾਖੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ‘ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਨਰਕ’ ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬੱਸ ਕੰਡਕਟਰ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਹਲੂਣ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਪਾਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ‘ਨਿਜ਼ਾਮ ਸੱਕਾ’ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ‘ਸੱਕਾ’ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸਦੀ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਵੀ ਸੁਪਨਮਈ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ,

ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਇਹੋ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਂ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਸਗੋਂ ਉਸ ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਵੇ। ‘ਰਾਜਾ’, ‘ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ’ ਅਤੇ ‘ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ’ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਅਜਿਹੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਭਲੀਭਾਂਤ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕਰਨਾ, ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਾਤਰ-ਚਿਤ੍ਰਣ-ਕਲਾ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਨਾਟ-ਰਚਨਾ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਟ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਆਈ.ਸੀ.ਨੰਦਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਹੈ। ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਾਵਿਮਈ ਅਤੇ ਵੇਗਮਈ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਬੋਧਿਕਤਾ ਹੈ। ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਗੁਣ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪਾਤਰ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਨਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿਚਾਰ ਭਰਪੂਰ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿਚਲਾ ਨਾਟਕੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਇਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ‘ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਮਾਂ’ ਇਕਾਂਗੀ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਪੇਂਡੂ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਕਰਵਾਈ ਹੈ। ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ।

ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੀਆਂ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਟ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਅੰਸ਼ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਅਤੇ ਹੈਸੀਅਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ - ‘ਨਿਜ਼ਾਮ ਸੱਕਾ’ ਅਤੇ ‘ਰਾਜਾ’ - ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿਚ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਦੇ ਸੰਬੋਧਨ ਸ਼ਬਦ, ਹੁਕਮਰਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼, ਉਰਦੂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ

ਉਘਾੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ‘ਕੁਲੱਛਣੇ’ ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸੰਖੇਪ, ਚੁਸਤ ਅਤੇ ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਖੇਪ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮੰਚ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ। ‘ਦੋਜ਼ਖੀ’ ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵੀ ਸੰਖੇਪ ਅਤੇ ਸੁਝਾਉ ਪੂਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਟਵੀਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਨਾਟਕੀ ਮੋੜ ਅਤੇ ਉਕਸਾਉ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ‘ਛੱਕੇ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਹੀਜੜੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ਿਤਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਉਰਦੂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੋ-ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਵੀ ਖੂਬ ਰੰਗ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ। ‘ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪਿਆਰ, ਟਕਰਾਅ ਅਤੇ ਮਾਯੂਸੀ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਬੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਖੂਬ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ। ‘ਉਦਾਸ ਲੋਕ’ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ‘ਉਦਾਸ ਲੋਕ’ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਮੁਤਾਬਿਕ ਲਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟ-ਰਚਨਾ ਪਹਿਲੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਘਰ ਉੱਤੇ ਉਤਮ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਮੰਚ ਉਪਰ ਵੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਖੇਡੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਭਾਵੇਂ ਮੰਚੀ-ਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਭਲੀਭਾਂਤ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਮੰਚਣ ਲਈ, ਗਾਰਗੀ, ਘੁੰਮਣ ਅਤੇ ਸੇਠੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ‘ਨਿਜ਼ਾਮ ਸੱਕਾ’ ਅਤੇ ‘ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਨਰਕ’ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਮੰਚ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਨਾਟਕ - ‘ਜਿਗਰਾ’, ‘ਫੁੱਲ ਕੁਮਲਾ ਗਿਆ’ ਅਤੇ ‘ਅਪਰਾਧੀ’ ਵਿਚ ਘਟਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਮੰਚ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਆਦਿ ਡੱਬਾ-ਜੜ੍ਹਤ ਮੰਚ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਦਿੱਖ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੇ ਹਦਾਇਤਾਂ ਵਿਚ ਵੇਰਵਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਲਿਖੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਮੰਚ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਾਰੇ ਉਹ ਕੇਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ - ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਉਪਰ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਟ-ਮੰਚਣ ਕਲਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਮੰਚ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ‘ਉਦਾਸ ਲੋਕ’,

‘ਕੁਲੱਛਣੇ’, ‘ਦੋਜ਼ਖੀ’, ‘ਸੰਬੰਧ’ ਆਦਿ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਮੰਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਜੀਵਨਮਈ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਤੇ ਦਿੱਖ ਵੀ ਸਾਧਾਰਣ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਟੱਕਰ, ਲਟਕਾਅ ਅਤੇ ਤਨਾਉ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਦਿਲਚਸਪੀ ਬਣੀ ਰਹੇ। ਹਾਸ-ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਨਬਚਨੀ (ਕੁਲੱਛਣੇ), ਤਕੀਆ ਕਲਾਮ (ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ) ਪਿਛੋਕੜ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ (ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ, ਇਕਾਈ ਦਹਾਈ ਸੈਂਕੜਾ) ਕਾਫ਼ੀਏਦਾਰ ਵਾਰਤਕ (ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ, ਛੱਕੇ) ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ (ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ, ਦੋਜ਼ਖੀ) ਗੀਤਾਂ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ (ਇਕਾਈ ਦਹਾਈ ਸੈਂਕੜਾ, ਰਾਜਾ, ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ, ਛੱਕੇ) ਕੁਝ ਹੋਰ ਪੱਖ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੇ ਮੰਚੀ-ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

‘ਨਿਜ਼ਾਮ ਸੱਕਾ’ ਅਤੇ ‘ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਨਰਕ’ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਮੰਚ-ਵਿਧੀ ਮਹਾਂ-ਨਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸੂਤਰਧਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧਨ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਗਤ, ਲੋਕ ਨਾਟ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਦਿ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਪੱਖ ਹਨ; ਜੋ ਨਾਟਕ ਦੇ ਮੰਚਣ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ‘ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਮੰਚ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ‘ਰਾਜਾ’ ਅਤੇ ‘ਨਿਜ਼ਾਮ ਸੱਕਾ’ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੰਚ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਾਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ‘ਜਿਗਰਾ’, ‘ਫੁੱਲ ਕੁਮਲਾ ਗਿਆ’, ‘ਅਪਰਾਧੀ’ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਮਰਦ ਦੀ ਕ੍ਰਮ-ਦਰ-ਕ੍ਰਮ ਤੰਗਦਿਲੀ ਨੂੰ ਛੱਡਦੇ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ‘ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਨਰਕ’ ਵਿਚ ਜੇ ਭਰਿਸ਼ਟੇ ਹੋਏ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਨਾਟਕ ‘ਨਿਜ਼ਾਮ ਸੱਕਾ’ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ‘ਉਦਾਸ ਲੋਕ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਜੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਗੂੰਝਲਾਂ ਤੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ‘ਦੋਜ਼ਖੀ’ ਵਿਚ ਸੰਖੇਪ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਗਲੇ ਨਾਟਕ ‘ਸੰਬੰਧ’ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੂਝ ਤੇ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ‘ਰਾਜਾ’, ‘ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ’ ਤੇ ‘ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ’ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚਲੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ- ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਤੇ ਹੀਰ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੂਝਬੂਝ ਤੇ

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰੰਪਰਕ ਕਿਰਦਾਰ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਪਾਤਰ ਪਾਠਕਾਂ/ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਤਸੱਵਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਛਾਪ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।

